

מדיניות השמדה: תשובות ושאלות חדשות בתולדות השואה*

אולריך הרברט

הוויכוח על ספרו של דניאל יונה גולדהגן חולל שינוי בדיון הציבורי על מדיניות ההשמדה הנאצית. כרגיל במקרים מעין אלה, אין ויכוח זה נקי מצלילים צורמים ומדיוני יתר אבסורדיים.¹ אולם עם כל הביקורת שנמתחה על ספרו של גולדהגן, אין ספק בכך שעצם העובדה שהדיון על הנציונל-סוציאליזם והשואה חוזר ומתמקד בהתרחשות האמתית, ברצח ההמונים עצמו, במניעי הרוצחים ובסבל הקרבנות, היא התפתחות חיובית. לעומת זאת, נסוגו לשוליים שאלות כמו: היש להבין את רצח היהודים כתופעה של העידן המודרני? האם היה בו משום התגוננות של העידן המודרני כביכול מפני כוונתם המשוערת של הבולשוויקים לרצוח את הבורגנות האירופית? ושאלות נוספות שהועלו בשנים האחרונות בדיון הציבורי.²

אולם הספר לא עמד בביקורת המדעית. עבודתו של גולדהגן הוגדרה עד כה על-ידי כל ההיסטוריונים, שהביעו דעתם עליו, בישראל, בארצות הברית, בגרמניה ובבריטניה, כבלתי מספקת מן הבחינה המדעית וכפשטנית.³ ביקורת נוספת שנמתחה על גולדהגן היא, שמלבד המתודה שלו שאינה עומדת באמות מידה מדעיות, הוא ניתק את רצח העם שביצעו הגרמנים ביהודים מן הקשר ההדוק של ניהול המלחמה על-ידי הגרמנים ומדיניות ההשמדה האכזרית הכוללת, ובפרט כלפי האוכלוסייה הסובייטית וכלפי קבוצות אתניות וחברתיות אחרות.

בנוסף, רצח ההמונים שבוצע ביהודי אירופה נתפס על-ידו כנקודת סיום והתפרקות של האובססיה הגרמנית שהתפתחה במשך מאות שנים. האובססיה הוצאה מהקשרה ההיסטורי ותוארה כקונפליקט שאין לו זיקה ישירה למאורעות היסטוריים אחרים. לפיכך אין כל אפשרות להסיק מסקנות היסטוריות-פוליטיות כלליות: אם, כפי שנטען לעתים, הגרמנים שגרמו לעוולה "השתנו" - הרי שחלפה הסכנה. ולבסוף, ניסיונותיו להגדיר את המקרים המתוארים

¹ Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers willige Vollstrecker: Ganz gewöhnliche Deutsche und der Holocaust*, Berlin, 1997 [דניאל יונה גולדהגן, תלוינים מרצון בשירות היטלר: גרמנים רגילים והשואה, תל אביב 1998].

² Michael Prinz and Rainer Zitelmann (eds.), *Nationalsozialismus und Modernisierung*, Darmstadt, 1994; Norbert Frei, "Wie modern war der Nationalsozialismus," *GuG* 19 (1993), pp. 367-387; Ernst Nolte, *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945: Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Frankfurt a.M./Berlin, 1987; "Historikerstreit": *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, Munich, 1987.

³ Julius H. Schoeps, *Ein Volk von Mördern? Die Dokumentation der Goldhagen-Kontroverse um die Rolle der Deutschen im Holocaust*, Hamburg, 1996; Dieter Pohl, "Die Holocaust-Forschung und Goldhagens Thesen," *VfZ* 1 (1997), pp. 1-48; Reinhard Rürup, "Viel Lärm um nichts? D. J. Goldhagens 'radikale Revision' der Holocaust-Forschung," *NPL* 4 (1996), pp. 357-363; Ruth-Bettina Birn, "Revising the Holocaust," *Historical Journal* 40 (1997), pp. 195-215.

כסימפטומטיים ואת התנהגות הגרמנים כאפיינית, אינם משכנעים מכיוון שחסרים לו נימוקים חד משמעיים המאפשרים הכללות מעין אלה.

מבחינה מדעית יש לראות אפוא את ספרו של גולדהגן ככישלון. עם זאת, עלינו לשאול מדוע עורר בציבור תגובות כה מפתיעות, בחלקן אף נלהבות - מכל מקום בארצות הברית ובגרמניה. אחדים מן הגורמים לכך נתחווירו במהלך הוויכוח. ראשית, גולדהגן הפר טבו בלתי כתוב: הוא מתאר את מעשה הרצח עצמו במידה כזו של פירוט ודיוק, שלעומת עצמתו הסוגסטיבית של הרוע הנורא המתואר כאן נראית הביקורת האינטלקטואלית על מסקנותיו של גולדהגן כמעט קטנונית. לעומתו, חקר השואה המקובל אמנם התחקה אחר התפתחותו של רצח ההמונים והשפעותיו, אולם תיאר את מעשה הרצח עצמו ממרחק בלבד - מטעמים של כבוד וכדי שלא להיחשף לטענה של חיפוש אחר אפקטים סנסציוניים. זאת ועוד, המחקר האקדמי התמקד במידה גוברת והולכת בדיונים עיוניים על הפרשנות להתרחשויות. לפיכך מצא עצמו המחקר בעמדת נחיתות מול עצמת העובדות שתיאר גולדהגן.

שנית, גולדהגן השיב על השאלות הקשורות בסיבות שגרמו לרצח העם בצורה שאין פשוטה ממנה. אל מול ממדיו של הפשע והמונומנטליות שלו הועמד הסבר פשוט ומונומנטלי באותה מידה: השואה כמפעל לאומי של הגרמנים. כאן הוא עונה, בין השאר, על צורך של צאצאי הקרבנות. לנוכח ממדי הפשע ותוצאותיו, אשר פגעו כמעט בכל משפחה יהודית באירופה, המשאלה לציון מניע ברור ומפורש שהביא קבוצה כה גדולה לבצע פשע נורא כל כך נראית מובנת ואף בלתי נמנעת. קשה לניצולים ולצאצאיהם לקבל - או אף להכיל - את ההסבר שלפיו יש לייחס את רצח הוריהם, אחיהם ואחיותיהם לדפוסי שלטון מוגדרים של המשטר.

אין ביכולתם של ניסיונות ההסבר המורכבים והולכים של המחקר המדעי, המנתחים את ההתרחשות בצורה הולמת ונכונה יותר, להשיב תשובות שאפשר להזדהות עמן, או שאפשר להבהירן מבחינה פוליטית. זאת, בניגוד להסברו של גולדהגן המאפשר להזדהות עם הקרבנות, ובאותו זמן מספק הסבר לאותם גרמנים המשתדלים לעקוף או לדחות את התביעה לרצף חברתי. אם לחדד את הדברים, גולדהגן מציע דווקא לגרמנים בני הדור הצעיר מילוי של משאלה מובנת: בהסכימם עם ספרו, הם אינם נמנים עוד בהכרח עם מחנה המבווישים, אלא עם מחנה המבוישים.

מעבר לכל זה, חלק מן ההכרה שבה זכה ספרו של גולדהגן מקורו גם בעצם התזות המובאות בו ובאתגר שהוא מציב בפני המחקר המדעי. הוא החזיר למוקד הדיון את השאלה הפשוטה שהודחקה במשך זמן כה רב, אשר כמעט חדלו לדון בה ואשר לא נחקרה די צורכה, והיא: מהו התפקיד שמילאו ה"גרמנים הרגילים" ברדיפתם של הנאצים את היהודים? איזו חשיבות נודעה להתנהגותן של שכבות רחבות באוכלוסייה בכל הקשור לרצח העם שבוצע ביהודים?

הצבת השאלות האלה במרכז הדין היא זכות שתעמוד לגולדהגן. מעבר לניתוחים המבניים-הפוליטיים ולמטבעות פילוסופיים שחוקים, שאלות אלה נוגעות בבעיה ההיסטורית והמוסרית המרכזית של רצח העם היהודי, ומייצגות את הפרספקטיבה של הקרבנות. עוד לפני 1933 כבר היה ידוע שהיטלר, המפלגה הנציונל-סוציאליסטית, עסקניה ועושי דברה היו שונאי יהודים קנאים. אפשר היה לצפות מהם אך ורק לגרוע ביותר. דיכוי היהודים לבש צורות שונות ומשונות של הלבנת פנים, השפלה, שמחה לאיד, התקלסות ושנאה גלויה, גם אצל גרמנים שלא נמנו עם הס"ס או עם יחידות פוליטיות אחרות. גם יחידות ורמכט והאורפו (Ordnungspolizei, Orpo) - כמעט במלואן - לקחו חלק בהוצאות להורג המוניות. במבצעים לפינוי גטאות ב-1941, לדוגמה, צירפו שלטונות הכיבוש בפולין לפעולות אלה בלי שום בעיה את העובדים הגרמנים של קופות החיסכון המקומיות כל אימת שחסרו להם כוחות משטרה. דווקא היהודים הגרמנים אף לא העלו על דעתם אפשרות כזו, והחרדה שמעשים אלה עוררו ביהודים נחרתה עמוק בזיכרון הקולקטיבי של צאצאי הקרבנות עד עצם היום הזה. גולדהגן מייחס תופעות אלה לכך שהגרמנים בכללותם לקו מזה עשרות שנים (אם לא מאות) באובססיה של "חיסול" היהודים, והם בחרו בהיטלר מתוך ציפייה כי הוא יותר מכל אדם אחר ימלא למענם משאלת לב לווהטת זו. אמנם תשובות אלה סוגסטיביות מאוד, אך ברי שאינן משכנעות ביותר. אך גם אם תשובותיו של גולדהגן אינן נכונות ולוקות בפשטנות יתרה, השאלה שהעלה נותרת נכונה, ואפילו בווערת.

א

ההתמודדות המדעית עם רצח יהודי אירופה החלה במערב גרמניה (וגם במזרח גרמניה, שאליה אתייחס להלן באופן שולי בלבד) במאוחר. בתחילה התמקדה בעיקר בהיבטים הקשורים ל"תזת האשמה הקולקטיבית"⁴ שהופיעה לאחר המלחמה: בהתנגדות השמרנית שנועדה להוכיח את קיומה של "גרמניה האחרת". תזה זאת התייחסה לס"ס, שהפרשנות כאילו הוציאה אותו מכלל החברה הגרמנית ויחסה לו, כקטגוריה שירית של א-נורמליות, את האחריות הבלעדית לרצח ההמונים. בו בזמן סיעה הדגשת עצמתם הכול יכולה של הס"ס והסיפ"ו (Sicherheitspolizei, Sipo) להסביר את היעדר ההתנגדות בעם, ופעלה כתריס בפני כל הטענות שהועלו כלפי הגרמנים.⁵ בנוסף, הגרמנים תוארו באותן שנים כקרבנות

⁴ Norbert Frei, "Von deutscher Erfindungskraft oder: Die Kollektivschuldthese in der Nachkriegszeit," *Rechtshistorisches Journal* 16 (1997)

⁵ על תולדות ההיסטוריוגרפיה של השואה, ראה: Ian Kershaw, *Der NS-Staat: Geschichtsinterpretationen und Kontroversen im Überblick*, Reinbek, 1988; Yisrael Gutman and Gideon Greif (eds.), *The Historiography of the Holocaust Period*, Jerusalem, 1988 גוטמן וגדעון גרייף (עורכים), *השואה בהיסטוריוגרפיה: הרצאות ודיונים בכינוס הבין לאומי החמישי של חוקרי השואה*, ירושלים 1988; Bernd Jürgen Wendt, "Der 'Holocaust' im Widerstreit der Deutungen," in Arno Herzig et al. (eds.), *Verdrängung und Vernichtung der Juden unter dem Nationalsozialismus*, Hamburg, 1992, pp. 29-74; Ulrich Herbert, "Der Holocaust in der

ההתרחשויות - כקרבנות ההפצצות האוויריות והגירוש, אך גם כקרבנותיה של דיקטטורה שבאה על הגרמנים כעל ארץ אויב.⁶

בשלב הראשון של תהליך זה, המשתרע מסוף המלחמה עד 1957, משלו בכיפה בקרב ההיסטוריונים במערב גרמניה מספר קובצי מקורות וכן מאמרים קצרים ומסות על השמדת היהודים.⁷ אולם בתודעה הציבורית נקשרו לכך במידה רבה יותר תמונות של שחרור מחנות הריכוז ברגן-בלזן, בוכנוולד או דאכאו - ולא המתות המונים ברייה בריגה, או חיסול המונים בגז באושוויץ. הדבר הפך את רצח ההמונים להתרחשות חשאית באזורים סגורים מיוחדים ב"מזרח", שלא היתה גישה אליהם לעד ראייה כלשהו.

השלב השני נמשך מ-1958 עד 1972. בתחילתו התרחשו שתי התפתחויות. ראשית, סוגיית הפשעים ההמוניים של הנאצים וגישתה של החברה המערב גרמנית כלפיהם - כפי שהתפתחה לנוכח חילול בית הכנסת בקלן, משפט האיינזצגרופן באולם (Ulm), משפט איימן בירושלים ומשפט אושוויץ בפרנקפורט - הפכה תוך זמן קצר לשאלה שטמון בה חומר נפץ רב. תוך שנים מעטות היו הפשעים ההמוניים של הנאצים לנושא חשוב, ומתחילת שנות ה-60 ואילך אף לאחד הנושאים הפנימיים החשובים ביותר במערב גרמניה. הדיון בנושא הועצם על-ידי דיווח נרחב ומפורט בעיתונות על המשפטים הנזכרים ועל-ידי ספרים רבי תפוצה, אך גם על-ידי שערוריות חדשות לבקרים בדבר מעורבותם של פוליטיקאים מערב גרמנים במשטר הנאצי, שנחשפו בין השאר על-ידי ה"ספרים החומים" ממזרח גרמניה.⁸ שנית, דור חדש גדל בינתיים בגרמניה, ששאלותיו על תולדות הנציונל-סוציאליזם, ובפרט על מדיניות השמדת ההמונים, הועלו ביתר תוקף. דור זה לא היה עוד שותף לקשר השתיקה של הדור הקודם. במקביל עלה גם דור חדש של היסטוריונים, שחקרו במינכן ובמקומות אחרים את המשטר הנציונל-סוציאליסטי ואת פשעיו. הם הופיעו עתה בבתי המשפט כעדים מומחים,

Geschichtsschreibung der Bundesrepublik Deutschland," in Herbert and Olaf Groehler, *Zweierlei Bewältigung: Vier Beiträge über den Umgang mit der NS-Vergangenheit in den beiden deutschen Staaten*, Hamburg, 1992, pp. 7-27.

⁶ Norbert Frei, *Vergangenheitspolitik: Amnestie, Integration und die Abgrenzung vom Nationalsozialismus in den Anfangsjahren der Bundesrepublik*, Munich, 1996; Ulrich Herbert, "Zweierlei Bewältigung," in Herbert, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung: Über Fremde und Deutsche im 20. Jahrhundert*, Frankfurt a.M., 1995, pp. 193-212.

⁷ למשל: Helmut Krausnick (ed.), "Denkschrift: Der Gerstein-Bericht," *VfZ* 1 (1953), pp. 185ff; Himmlers über die Behandlung der Fremdvölkischen im Osten (Mai 1940)," *VfZ* 5 (1957), pp. 194-198; Helmut Heiber (ed.), "Der Generalplan Ost," *VfZ* 6 (1958), pp. 281-325; Gerald Reitlinger, *Die Endlösung: Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939-1945*, Berlin, 1983 (1956).

⁸ Ulrich Herbert, "Rückkehr in die Bürgerlichkeit? NS-Eliten in der Bundesrepublik," in Bernd Weisbrod, *Rechtsradikalismus in der politischen Kultur der Nachkriegszeit: Die verzögerte Normalisierung in Niedersachsen*, Hannover, 1995, pp. 157-173; Ulrich Brochhagen, *Nach Nürnberg: Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer*, Hamburg, 1994.

ובתחילת שנות ה-60 פרסמו את עבודותיהם בספרים.⁹ התפתחות זו מגיעה לשיאה הראשון במתן חוות הדעת למשפט אושוויץ, שראו אור תחת הכותרת *Anatomie des SS-Staates*.¹⁰ המחקרים הכלולים בספר - של קראוסניק (Krausnick) על רדיפת היהודים בגרמניה הנאצית, של ברושאט (Broszat) על מערכת מחנות הריכוז, של בוכהיים (Buchheim) על הס"ס והמשטרה, ושל יקובסן (Jacobsen) על פקודת הקומיסרים (Kommissarbefehl) - ניתחו את מניעיה של הנהגת השלטון הנאצי, את מבנהו ואת דרכי פעולתו, בצורה מפוכחת ואפקטיבית. מחקרים אלה סימנו והגדירו במשך עשרות שנים את מצב הידע על מדיניות ההשמדה הנאצית, וחלפו שנים רבות עד שרמה זו הושגה שוב.

ב-1969 ראה אור ספרו של קרל דיטריך בראכר *Die deutsche Diktatur*, שהיה התיאור המדעי הכללי הראשון של המשטר הנציונל-סוציאליסטי.¹¹ בראכר הוא ששם קץ להתמקדותם של חוקרי ההיסטוריה בת זמננו במערב גרמניה בהדיפת טענות ממשיות או משוערות בדבר האשמה הקולקטיבית, ונתן את הדחיפה לחקר מבנהו של המשטר ומדיניותו. עבודתו התבססה על מצאי התיקים שגדל והלך במהירות. השלב המאוחר בתולדות רפובליקת ויימר והשלב המוקדם של המשטר הנציונל-סוציאליסטי הועמדו באופן טבעי במוקד ההתעניינות, ודבר זה עלה בקנה אחד עם צורכי המידע של החברה המערב גרמנית. המדיניות הנציונל-סוציאליסטית נגד היהודים נדונה בעבודתו של בראכר בהרחבה רבה. בניתוחו את ההתפתחות לאחר הפוגרומים בנובמבר 1938 הצטמצם התיאור, שהיה עד לאותה נקודה פלסטי ודק הבחנה כל כך, לדיווח על תהליך המתנהל באורח כאילו אוטומטי. מדיניות השמדת ההמונים של שנות המלחמה מוצגת יותר משהיא נבחנת; לרצח היהודים הוקדשו 12 עמודים בלבד מתוך 580. הגישה של הפיכת רצח ההמונים להתרחשות שולית, החוזרת על עצמה במרבית התיאורים הכלליים של ה"רייך השלישי" בשפה הגרמנית עד סוף שנות ה-80, משקפת את התמקדות המחקר והוויכוח הציבורי בשאלת הגורמים ל"תפיסת השלטון" (Machtergreifung), אשר דחקה במשך שנים ארוכות למקום משני בחשיבותו את שאלות המלחמה ורצח העם. מצד שני, השתקפה בכך גם איכותו הירודה של הידע המפורט על התפתחות רצח ההמונים ומהלכו, שכן עד למחצית שנות ה-80 לא עמדה ה"שואה" במרכז חקר ההיסטוריה בת זמננו בגרמניה. בסופו של שלב התפתחות זה, עם

⁹ Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, 2 vols., Munich, 1958, 1966; Wolfgang Scheffler, *Judenverfolgung im Dritten Reich 1933-1945*, Berlin, 1960; Eberhard Kolb, *Bergen-Belsen: Geschichte des "Aufenthaltslagers" 1943-1945*, Hannover, 1962 (new, revised edition 1990) Göttingen, [אברהארד קולב, ברגן-בלזן: מ"מחנה השתייה" למחנה ריכוז 1943-1945, ירושלים 1990].

¹⁰ Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen and Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, vol. 2: Konzentrationslager, Kommissarbefehl, Judenverfolgung, Munich, 1982 (1st ed. Olten/Freiburg, 1965).

¹¹ Karl Dietrich Bracher, *Die Deutsche Diktatur: Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*, Cologne, 1969 [קארל דיטריך בראכר, הדיקטטורה הגרמנית: השורשים, המבנה והתוצאות של הנציונל-סוציאליזם, תל אביב 1987].

הופעת ספרו של אדם *Judenpolitik*, הוצגה עבודה רבת משקל וחדשנית ראשונה פרי עטו של חוקר מערב גרמני, שבחנה בפירוט רב את התהליך הפוליטי שבו התקבלה ההחלטה על רצח היהודים, והעמידה בסימן שאלה את ההשקפה שרווחה עד לאותה עת - שרצח היהודים בוצע בעקבות חישוב ארוך טווח ועל-פי פקודה מפורשת מפי היטלר.¹²

אין תמה אפוא שהעבודות הטובות ביותר מאותן שנים זוכות עד היום למהדורות נוספות. בשלב הבא - עד לתחילת שנות ה-80 - ראו אור פרסומים מעטים בלבד שהשתוו לקודמיהם בידענותם וברמתם האנליטית. מצד שני, נחשפו עד מהרה חסרונותיו של שלב זה במחקר. חיפושיהם של פרקליטי המדינה אחר פשעים ופושעים שאין ספקות לגביהם, אחר פקודות וביצוען, אחר אשמה ואחריות אישית מדידה, הביאו רבים מן ההיסטוריונים ששיתפו פעולה עמם להתמקד גם הם בתהליכי קבלת החלטות שבדרך כלל קשה לשחזרם, ובניגודים בקרב ההנהגה הפוליטית של המשטר. הדבר הביא לצמצום העיסוק בתחומים חשובים כגון הפרספקטיבה של הקרבנות, בפרט אלה שלא היו ממוצא גרמני: יהודים מכל המדינות שנכבשו על-ידי הוורמכט, אוכלוסייה ממזרח אירופה, וכן קבוצות אשר עד לאותה עת לא נחשבו ולא הוכרו כלל על-ידי הציבור והמחקר כקרבנות, כמו הצוענים ושבו"י המלחמה הסובייטים. עקב כך הוזנחה הזיקה הפוליטית והאידיאולוגית בין רדיפת הקבוצות השונות של קרבנות המשטר הנציונל-סוציאליסטי לבין רציחתן.

המחקר שמר גם על מרחק בטוח מן ההתרחשויות עצמן. אלפי פעולות הרצח היחידות, הפוגרומים, מעשי הטבח, ההמתות בירייה וההשמדה בגז, שבוצעו בכל מקום בערים ובכפרים במזרח אירופה על-ידי יחידות ורשויות שלטון גרמניות, לא הופיעו במחקר כאירועים בעלי רקע משלהם, או כמבצעים וקרבנות שאפשר לנקוב בשמותיהם. כך לבשו הרציחות ההמוניות אופי של פעולה שבוצעה בהכוונה מרכזית, ובו בזמן הופיעו כהתרחשות מופשטת שאינה נגישה לתבונה ולניסיון הקונבנציונליים.

נקודה בולטת לעין היא שאפילו במחקרים בסיסיים על מדיניות הכיבוש הגרמנית באירופה טופל גורל היהודים בשוליים בלבד - כאילו מדובר בתהליך העומד בפני עצמו וחסר זיקה ישירה למדיניות הכיבוש הגרמנית.¹³ על-ידי כך נעלמה מן העין חשיבות תפקידם של שלטונות הכיבוש האזרחיים והצבאיים בהכשרת הקרקע ל"פתרון הסופי של השאלה היהודית" ובביצועו, וכן התפקיד שמילאו בו גורמי התעשייה והוורמכט. אי לכך, במשך עשרות שנים לא נשאלו שאלות בדבר הזיקות בין שלטון הכיבוש הגרמני במערב ובמזרח

¹² Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf, 1972
¹³ Alexander Dallin, *Deutsche Herrschaft in Rußland 1941-1945: Eine Studie über Besatzungspolitik*, Düsseldorf, 1958; Eberhard Jäckel, *Frankreich in Hitlers Europa: Die deutsche Frankreichpolitik im Zweiten Weltkrieg*, Stuttgart, 1966; Hans Umbreit, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940-1944*, Boppard, 1968

אירופה, התפיסות השונות בשאלת ה"סדר החדש" באירופה, המטרות השונות שנועדו להיות מושגות אגב כך, לבין מדיניות השמדת היהודים.

אלה הם אפוא החסרונות הבולטים בסוף השלב השני, שהמתינו לעבודת מחקר אינטנסיבית. אולם הדברים התנהלו תחילה בכיוון שונה. בעשור שבין תחילת שנות ה-70 לתחילת שנות ה-80 פחתה במידה ניכרת התעניינות הציבור וההיסטוריונים במחקר האמפירי על הפשעים ההמוניים של המשטר הנאצי. אם נביא בחשבון את העובדה שמאז כתיבתו של כתב יד עד לפרסומו כספר עשויות לחלוף שנה, שנתיים או אף יותר, אפשר לומר שבשלב השלישי - בין השנים 1969-1970 לבין תחילת שנות ה-80 - נתגלע חלל גדול ובולט במחקר האמפירי על הנציונל-סוציאליזם בכלל ועל השמדת היהודים בפרט. המונוגרפיות הגדולות היחידות שהופיעו בשנים אלה בנושא מדיניות ההשמדה הנציונל-סוציאליסטית היו מחקרו של הנס ג' אדלר על גירוש יהודי גרמניה (1974), ספרו של פאלק פינגל *Häftlinge unter SS-Herrschaft* ומחקרו הנרחב של כריסטיאן שטרייט על מותם של מיליוני שבויי מלחמה סובייטים בידי גרמנים (1978).¹⁴

מאז תחילת מרד הסטודנטים ב-1968, פינתה ההתמודדות הקונקרטי עם תולדות המשטר הנאצי ופשעיו ההמוניים את מקומה ל"ויכוח על הפשיזם". היה זה ויכוח פוליטי ביותר, שנקודת המוצא שלו היתה תחילה ההתמודדות האישית מאוד של בני הדור הצעיר עם עבר הוריהם. לאחר מכן נסב הויכוח על הדופי שהוטל בחברה המערב גרמנית בשל המשך קיומן של האליטות בה. עד מהרה נדחקה לקרן זווית המציאות הניתנת לשחזור של העבר הנאצי, לטובת מושג ה"פשיזם". מושג זה נעשה מופשט וסינתטי יותר ויותר, ורצח העם שבוצע ביהודים והפשעים ההמוניים מעשי ידי המשטר הנציונל-סוציאליסטי לא נתפסו עוד כמאפייניו הבולטים של המשטר, אלא - בצורה טריוויאלית הנפוצה של התזה - לדוגמה, הברית בין התעשייה המונופוליסטית לדיקטטורה לשם חיסולה של תנועת הפועלים הגרמנית.

תפיסה זו תאמה להפליא את זו השלטת בהיסטוריוגרפיה במזרח גרמניה, שגרסה שיש לייחס גם את מדיניות הטרור וההשמדה הגזענית של הנאצים אך ורק לתכניות הכיבוש וההשתלטות של האימפריאליזם הגרמני ושל ההון הגדול הגרמני. כך נתפסה האנטישמיות, למשל, כאמצעי מניפולטיבי נוסף כלפי האוכלוסייה הגרמנית, והשמדת יהדות אירופה כתופעה שולית גרידא - "גילוי" מגילויי האימפריאליזם הגרמני בלבד.¹⁵

¹⁴ Hans G. Adler, *Der verwaltete Mensch: Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen, 1974; Falk Pingel, *Häftlinge unter SS-Herrschaft: Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*, Hamburg, 1978; Christian Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945*, Stuttgart, 1978

¹⁵ קו זה מייצגים למשל: Dietrich Eichholtz et al. (eds.), *Faschismus-Forschung: Position, Probleme, Polemik*, Berlin, 1980; Olaf Groehler, "Der Holocaust in der Geschichtsschreibung

הפולמוס המדעי הרציני באותן שנים בשאלה האם יש להגדיר את המשטר הנציונל-סוציאליסטי כפשיסטי או כטוטליטרי הסתבר גם הוא בכללותו כעקר למדי, מאחר שפרט לקומץ מחקרים יוצאי דופן לא התנהל על בסיס מחקרים אמפיריים והשוואתיים, אלא נשאר במישור התאוריה המערכתית.¹⁶

בתחילה היה היגיון כלשהו בניסיון לבחון בעזרת המושג "פשיזם" את המשטרים הימניים הקיצוניים בין שתי מלחמות העולם אשר נהנו מתמיכה עממית, כדי לשמש בסיס להשוואה. אולם בטווח הארוך נודעו לניסיון זה השלכות גורליות על המחקר בגרמניה. שכן מושג הפשיזם הלם, אם גם בדוחק כלשהו, יסודות חשובים בתנועה הנאצית לפני 1933 ובדיקטטורה הנציונל-סוציאליסטית עד 1938-1939. אולם מושג שנטבע לשם הגדרת המצב ששרר באיטליה בשלטון מוסוליני - שהדגיש את דיכוי ההתנגדות מבית ואת כינונו מחדש של שלטון האליטות המסורתיות באמצעות הפעלת כוח בלתי מוגבלת והפקות פופוליסטיות - לא היה בו כדי להקיף את מדיניות הכיבוש הגרמנית באירופה, את מדיניות ה"טיהור האתני" כמעט בכול אירופה, ובוודאי שלא את רצח ההמונים שבוצע ביהודים, בתושבי האזורים הכבושים בפולין, בברית המועצות ובדרום-מזרח אירופה. השמאל - לא רק בגרמניה - עמד לפיכך חסר אונים מבחינה מושגית לנוכח מעשי הרצח ההמוניים שביצע המשטר הנאצי, ולא עלה בידו לנקוט עמדה אנליטית אלא רק עמדה מוסרית המודרכת על-ידי תחושת זעם.

אפשר להגדיר את שנות ה-70 ואת תחילת שנות ה-80 - על כל פנים מצד ההשקפה הציבורית - כשלב ההדחקה השנייה. הפושעים ומקומות הפשע, הסייענים והנהנים, ובעיקר הקרבנות עצמם, נעשו לאלמונים. הפרשנות של הנציונל-סוציאליזם נכתבה מחדש בסכמה הפוליטית של ימין ושמאל, שאפיינה את שנות המלחמה הקרה, ומשום כך לבשה אופי פולמוסי. המחקרים המדעיים הרבים, בחלקם מעולים, על מדיניות ההשמדה הנאצית שנתפרסמו בינתיים בארצות הברית, בישראל ובפולין, לא מצאו להם במערב גרמניה מוציאים לאור או קהל קוראים. מחקרו הבסיסי של ראול הילברג *The Destruction of the European Jews* הופיע לבסוף בגרמנית רק ב-1982, למעלה מ-20 שנה לאחר הופעת מהדורתו הראשונה בארצות הברית. ספרו של הילברג והמחקר המדעי הראשון על האינצגרופן בברית המועצות הרחיבו במידה ניכרת את פוטנציאל המידע שעמד לרשות הציבור המערב גרמני והמחקר ההיסטורי במערב גרמניה.¹⁷ משנות ה-80 ואילך נעשתה

der DDR," in Groehler and Ulrich Herbert, *Zweierlei Bewältigung*, pp. 29-40; Jürgen Danyel, *Die geteilte Vergangenheit: Zum Umgang mit Nationalsozialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten*, Berlin, 1995; Reinhard Kühnl, *Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten*, Cologne, 1977, pp. 283f.

Totalitarismus und Faschismus: Eine wissenschaftliche und politische Begriffskontroverse,¹⁶ Kolloquium des Instituts für Zeitgeschichte, Munich, 1980; Kershaw, *Der NS-Staat*, pp. 43-87
 Raul Hilberg, *Die Vernichtung der europäischen Juden: Die Gesamtgeschichte des Holocaust*,¹⁷ Berlin, 1982; Helmut Krausnick and Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des*

השואה במידה גוברת והולכת מושא לוויכוחים ציבוריים - כגון זה העוסק בזהות הגרמנית - אם כי כמטפורה בלבד. הידע על רצח העם לא התרחב, אך גדל מספרם של אלה שדיברו עליו. העיסוק בשואה נותר במחקר הגרמני נחלתם של מומחים בודדים. התרומה הגרמנית למחקר האמפירי בשאלות רדיפת היהודים והשמדתם היתה זעומה בהשוואה למדינות אחרות, בעיקר ארצות הברית, ישראל ופולין.

למרות הכול, החלו בתחילת שנות ה-80 התפתחויות חדשות, במיוחד במחקר עצמו, תוך התרחקות מן ההתפתחות האמורה. ראשית, הדיונים המדעיים על "פשיזם או טוטליטריזם" ועל "היטלריזם או פוליקרטיה", שהתמקדו בעיקר במבנהו הפנימי של המשטר, בתפקיד שמילאו האליטות המסורתיות ובתהליכי קבלת ההחלטות בהנהגת המשטר ובמדיניות החוץ, פינו עתה מקום גם לדיון על תהליך קבלת ההחלטות לגבי ה"פתרון הסופי". כבר בשנות ה-70 הועלו ספקות כבדים - בעיקר בעבודותיהם של אדם, ברושט ומומזן, שכוננו מעתה ואילך "סטרוקטורליסטים" - בשאלה האם צמצום תהליך קבלת ההחלטות על השמדת היהודים להשקפת העולם של היטלר, לשאיפתו ולפקודתו, עולה בקנה אחד עם המציאות ההיסטורית כפי שהוצגה על-ידי אותם היסטוריונים שהוענק להם עתה התואר "אינטנציונליסטים".¹⁸ התפתח עתה ויכוח שנודעה לו השפעה ארוכת טווח על המחקר ההיסטורי ועל תפיסת הציבור את רצח היהודים. הסטרוקטורליסטים בדקו ומצאו שרשויות שלטוניות רבות וקבוצות אינטרסים לא-ממשלתיות עסקו במדיניות השמדת היהודים, וההבלטה החד צדדית של היטלר בנושא זה לא זו בלבד שהיתה מוטעית אלא אף תרמה לניקויים מאשמה של חוגים אחרים שהיו שותפים לה ישירות או בעקיפין. הם גרסו שאין לייחס את רצח העם ליזמה חד פעמית ואחידה, ואף לא לאיזו "פקודת פירר", אלא הוא התפתח באופן הדרגתי במהלכו של תהליך דינמי בשנים 1941-1942 - תהליך של "הקצנה מצטברת" (kumulative Radikalisierung).¹⁹ באמצעות תזות אלה יצרו הסטרוקטורליסטים מבט שונה, חד ורחב יותר על מדיניות ההשמדה, על סיבותיה והשפעותיה. יחד עם זאת, גם הם לא נשאו נקיים

Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942, Stuttgart, 1981

Martin Broszat, *Der Staat Hitlers: Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*,¹⁸ Munich, 1986 (1969); Hans Mommsen, "Nationalsozialismus," in *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft* 4, Freiburg, 1971, pp. 695-713; Mommsen, "Der Nationalsozialismus: Kumulative Radikalisierung und Selbsterstörung des Regimes," in *Meyers Enzyklopädisches Wörterbuch*, Stuttgart, 1976, pp. 785-790; Mommsen, "Ausnahmestand als Herrschaftstechnik des NS-Regimes," in Manfred Funke (ed.), *Hitler, Deutschland und die Mächte: Materialien zur Außenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf, 1976, pp. 30-45; Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy toward German*

Jews 1933-1939, London, 1972; Adam, *Judenpolitik*

Martin Broszat, "Hitler und die Genesis der 'Endlösung': Aus Anlaß der Thesen von David¹⁹ Irving," *VfZ* 25 (1977), pp. 739-775; Christopher Browning, "Zur Genesis der 'Endlösung'. Eine Antwort an Martin Broszat," *VfZ* 29 (1981), pp. 97-101; Hans Mommsen, "Die Realisierung des Utopischen. Die 'Endlösung der Judenfrage' im 'Dritten Reich'," *GuG* 9 (1983), pp. 381-420.

מצרות אופק דוגמטית. הם לא היו מודעים כלל לחשיבותן של אידאולוגיות גזעניות בכלל ושל אנטישמיות בפרט, לגבי חשיבתן ובפעולתן של קבוצות גדולות באוכלוסייה, כמו גם לגבי השקפת העולם של האליטות הנאציות. על-פי תפיסה זו, תהליך ייזום רצח ההמונים פעל כמעין מנגנון אוטומטי, ללא השתתפות בני אדם, ובעיקר ללא פושעים. ראוי לציין שתזות אלה לא הביאו להעמקת המחקר אלא רק למלחמת פרשנויות על אותו בסיס אמפירי צר.²⁰

חיסרון בולט זה לא נבע, כפי שהניחו לעתים, מאי שלמותו של מאגר המקורות. אמנם עד 1990-1991 היו רוב ארכיוני מדינות הגוש המזרחי סגורים בפני היסטוריונים מן המערב, אולם החומר הארכיוני הנגיש במערב, בפרט מסמכי הוועדה המערב גרמנית לחקירת פושעים נאצים והעמדתם לדין, היה רחב היקף עד כדי כך שאפשר עבודת מחקר אינטנסיבית. פרסום עבודות כמו אלה של וולפגנג שפּלר ואדלברט ריקרל, וכן פרסום פסקי דין משפטיים - בחלקם רחבי היקף ומפורטים מאין כמותם - הצביעו על כיוונים חשובים בהקשר זה.²¹ תחת זאת, בוויכוח שהתרחב במהירות בין האינטנציונליסטים לבין הסטרוקטורליסטים, הובעה הדעה שעל מעשי הרצח עצמם ידוע די והותר, והבעיה העיקרית עתה היא שיבוצם בהקשר הפוליטי והפרשנות החילונית שתוצע להם. אפשר להבחין בעמדה זו, ששיקפה דעה שרווחה בציבור ואשר השפעתה מורגשת עד היום, בסירוב המתמשך להתמודד ישירות וללא מנגנוני הגנה עם המעשה עצמו. ההתמקדות בפרשנויות לרצח העם והמסקנות שיש לגזור ממנו היו בעלי השפעה עזה של ניקוי מאשמה, תופעה שבלטה בפולמוס ההיסטוריונים ב-1986-1987, שלא הניב כל יבול מדעי.²²

מתוך הוויכוחים העקרים על אינטנציונליזם וסטרוקטורליזם נולדו כבר במחצית שנות ה-80 שאלות וכיווני חשיבה חדשים, בפרט פנייה אל הקונקרטי ואל האמפירי, שממנה צמחו בסופו של דבר גם התפתחויות כמו תולדות היום יום (Alltagsgeschichte) ותיאור המנטליות של הדיקטטורה הנאצית.²³ חשיבותן של התפתחויות אלה לחקר המדיניות

Eberhard Jäckel and Jürgen Rohwer (eds.), *Der Mord an den Juden im Zweiten Weltkrieg: Entschlußbildung und Verwirklichung*, Stuttgart, 1984; Kershaw, *Der NS-Staat* Wolfgang Scheffler and Helge Grabitz, *Der Ghetto-Aufstand Warschau 1943 aus der Sicht der Täter und Opfer in Aussagen vor deutschen Gerichten*, Munich, 1993; Adalbert Rückerl, *NS-Verbrechen vor Gericht: Versuch einer Vergangenheitsbewältigung*, Heidelberg, 1984; Adelheid L. Rüter-Ehlermann and C.F. Rüter et al. (eds.), *Justiz und NS-Verbrechen: Sammlung deutscher Strafurteile wegen nationalsozialistischer Tötungsverbrechen, 1945-1966*, Amsterdam, 1968-1976ff

Richard J. Evans, *Im Schatten Hitlers? Historikerstreit und Vergangenheitsbewältigung in der Bundesrepublik*, Frankfurt a.M., 1991; Hans-Ulrich Wehler, *Entsorgung der deutschen Vergangenheit? Ein polemischer Essay zum "Historikerstreit"*, Munich, 1988

Martin Broszat et al. (eds.), *Bayern in der NS-Zeit*, 6 vols., Munich/Vienna, 1977-1983; Lutz Niethammer (ed.), *Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet, 1930 bis 1960*, 3 vols., Bonn/Berlin, 1983-1985; Detlev Peukert, *Volksgenossen und Gemeinschaftsfremde*, Cologne, 1982 (בספרו רב ההשפעה של פויקרט טופלה רדיפת היהודים בהשוואה לרדיפת קבוצות אחרות של קרבנות בשוליים בלבד, נקודה שפויקרט עצמו ציין לימים בביקורתיות); Detlev Peukert and Jürgen Reulecke

הנאצית כלפי היהודים טמונה ברה-קונקרטיזציה של תולדות המשטר, בפרט בשל הניסיון להעמיד במרכז את קרבנות מדיניות הטרור וההשמדה עצמם, ובמידה גוברת גם את כלל הקרבנות. דבר זה בא לידי ביטוי בעלייה במספר המחקרים על צוענים, נכים, "א-סוציאלים", הומוסקסואלים, שבויי מלחמה, עובדי כפייה וקבוצות אחרות של נרדפים.²⁴ הדבר גם אפשר להבין בהדרגה את המדיניות הגזענית של המשטר כיחידה אחת, ולחשוף את מסורתיה בתולדות גרמניה. רדיפת הקבוצות השונות של הקרבנות בגרמניה מטעמים של היגיינת הגזע, ונקיטת הצעדים נגד בני העמים הסלבים ובפרט נגד היהודים, נתפסו ונחקרו עתה בהדרגה כקשורים זה בזה גם מבחינה קונצפטואלית.²⁵

תופעה אופיינית היא שהרעיונות החשובים החדשים לא נבעו מן החוג שהוביל עד לאותה עת את הדיון על הפרשנות לשואה. נראה כי נדרש מבט מרוחק מבחוץ כדי להבחין בכך שהוויכוח נקלע למבוי סתום. בלטו כאן בעיקר ארבע נקודות מוצא. ראשית, הרעיונות שכבר נזכרו שמקורם בתולדות הוויית היום יום והמנטליות. שנית, ההכרה הגוברת במחקר הבין לאומי שזכתה לתנופה בעיקר על-ידי המפעל לחקר מספרם הכולל של היהודים שנרצחו, שנעשה ביזמת המכון להיסטוריה בת זמננו (Institut für Zeitgeschichte) במינכן.²⁶ שלישית, מאמציה המוגברים של הקבוצה המקורבת להיסטוריון הברלינאי וולפגנג שפּלר להסתייע באורח אינטנסיבי במסמכי הרשויות המשפטיות לצורך חקר השואה. בדרך זו נפרץ שדה הראייה הצר שהתמקד במרכז בברלין, והצטרפו לתוכו מספר רב של פושעים, זירות פשע, השתלשלויות של ביצוע פשעים וקרבנות.²⁷

(eds.), *Die Reihen fest geschlossen: Beiträge zur Geschichte des Alltags unterm Nationalsozialismus*, Wuppertal, 1981

Hans-Walter Schmuhl, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerten Lebens", 1890-1945*, Göttingen, 1987; Michael Zimmermann, *Verfolgt, vertrieben, vernichtet: Die nationalsozialistische Vernichtungspolitik gegen Sinti und Roma*, Essen, 1989; Burkhard Jellonek, *Homosexuelle unter dem Hakenkreuz: Die Verfolgung der Homosexuellen im Dritten Reich*, Paderborn, 1990; Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*, Berlin/Bonn, 1985; Wolfgang Ayaß, *"Asoziale" im Nationalsozialismus*, Stuttgart, 1995

Ulrich Herbert, "Traditionen des Rassismus," in Herbert, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung*, pp. 11-30; Hans-Walter Schmuhl, "Rassismus unter den Bedingungen charismatischer Herrschaft: Zum Übergang von der Verfolgung zur Vernichtung gesellschaftlicher Minderheiten im Dritten Reich," in Karl Dietrich Bracher, Manfred Funke and Hans-Adolf Jacobsen (eds.), *Deutschland 1933-1945: Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft* (Bonner Schriften zur Politik und Zeitgeschichte, vol. 23), Düsseldorf, 1992, pp. 182-197; Michael Burleigh and Wolfgang Wippermann, *The Racial State: Germany 1933-1945*, Cambridge, 1991

Benz (ed.), *Dimension des Völkermords*; Dieter Pohl, "Nationalsozialistischer Judenmord als Problem von osteuropäischer Geschichte und Osteuropa-Geschichtsschreibung," *Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas* 60 (1992), pp. 96-119

Scheffler and Grabitz, *Ghetto-Aufstand*; Helge Grabitz and Wolfgang Scheffler, *Letzte Spuren: Ghetto Warschau - SS-Arbeitslager Trawniki - Aktion Erntefest. Fotos und Dokumente über Opfer des Endlösungswahns im Spiegel der historischen Ereignisse*, Berlin, 1988; Klaus Bästlein, Helge Grabitz and Johannes Tuchel (eds.), *Die Normalität des*

נקודת המוצא הרביעית באה מסדרת הפרסומים *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, שיועצה היה ההיסטוריון הברלינאי ג'ץ עלי.²⁸ עניינם של עלי ועמיתיו לעריכת הסדרה היה נתון תחילה בעיקר למדיניות האוטנזיה שהיתה נקוטה בידי המשטר, ולתפקיד שמילאו בהקשר זה רופאים, מוסדות רפואיים ו"מומחים לדמוגרפיה". תשומת הלב התמקדה באותם מוסדות מדעיים לא-פוליטיים כביכול, שעסקו בייעוץ פוליטי, ונחקרו עתה ביתר העמקה בתחומים פוליטיים שונים. על-ידי כך נשבר בהדרגה הייחוס המצמצם של מדיניות הגזע והמדיניות הדמוגרפית הנאצית למוסדות המפלגה והס"ס, ותשומת הלב הופנתה ביתר שאת למשקלן של האליטות המסורתיות בממשל, במדע ובתעשייה. בספרם *Vordenker der Vernichtung*, שראה אור ב-1991, ניסו סוזנה היים וג'ץ עלי להעתיק גישה זו גם לייזום רצח העם היהודי.²⁹ במחקריהם נחשפו תפיסות וכתבים שונים של אוניברסיטאות ומוסדות המייחסים את החסך בהתפתחות ובמודרניזציה במדינות מרכז ומזרח אירופה למספר האוכלוסין הגבוה מדי באותם אזורים. כתבים אלה קבעו כי שיפור המצב הכלכלי במדינות אלה לאורך זמן מותנה בהקטנת מספר האוכלוסין בהן, אשר יבוצע בחסות שלטון גרמני במרחב כולו. לא מעטים ממומחים אלה הוצבו לאחר תחילת המלחמה במטות שלטונות הכיבוש הגרמניים במזרח אירופה. כאן, הסיקו עלי והיים, טמונה נקודת המוצא הרציונלית של המדיניות כלפי היהודים במזרח אירופה, בפרט בפולין, מ-1939-1940 ואילך, ומכאן נוסחה התזה בדבר "כלכלת הפתרון הסופי", שמצאה תהודה רבה, אך משכה אליה גם ביקורת רבה.³⁰ עצם העובדה שנמצאו תפיסות ופיתוחים מדעיים מעין אלה היא הסנסציה האמיתית בספר זה, גם בעיני אלה שסירבו לקבל את מסקנתם של היים ועלי שכאן מקורו של הכוח המניע

Verbrechens: Bilanz und Perspektiven zu den nationalsozialistischen Gewaltverbrechen: Festschrift für Wolfgang Scheffler zum 65. Geburtstag, Berlin, 1994

Götz Aly et al. (eds.), *Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*,²⁸ Berlin, 1985ff.

Götz Aly and Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung: Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Hamburg, 1991, Frankfurt a.M., 1994 [סוזנה היים וג'ץ עלי, "השואה ומדיניות האוכלוסין - מחשבות בדבר תולדות ההכרעה על הפתרון הסופי", *יד ושם - קובץ מחקרים*, כ"ד (תשנ"ה), עמ' 33-53]; Aly and Heim, *Sozialpolitik und Judenvernichtung: Gibt es eine Ökonomie der Endlösung?* (*Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik* 5), Berlin, 1987; Aly and Heim, *Bevölkerungsstruktur und Massenmord: Neue Dokumente zur deutschen Politik der Jahre 1938 bis 1945* (*Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik* 9); Zygmunt Bauman, *Dialektik der Ordnung: Die Moderne und der Holocaust*, Hamburg, 1992

על הביקורת ראה: Wolfgang Schneider (ed.), *Vernichtungspolitik: Eine Debatte über den Zusammenhang von Sozialpolitik und Genozid im nationalsozialistischen Deutschland*, Hamburg, 1991; Christopher R. Browning, "Vernichtung und Arbeit: Zur Fraktionierung der planenden deutschen Intelligenz im besetzten Polen," *ibid.*, pp. 37-52; Ulrich Herbert, "Rassismus und rationales Kalkül: Zum Stellenwert utilitaristisch verbrämter Legitimationsstrategien in der nationalsozialistischen 'Weltanschauung'," *ibid.*, pp. 25-36; Dan Diner, "Rassistisches Völkerrecht: Elemente einer nationalsozialistischen Weltordnung," *VfZ* .37 (1989), pp. 23-56; Norbert Frei, "Wie modern war der Nationalsozialismus?" pp. 367-505

לביצוע רצח העם. אולם סוגיית שיבוץ תפיסות דמוגרפיות וכלכליות אלה בניתוח התהליך הכללי של הפעלת ה"פתרון הסופי" נותרה פתוחה. ראוי לציין שמבלי לקחת בחשבון תפיסות כאלה, אשר הבליטו את העובדה שרבים מקרב הסוציולוגים הגרמנים הצעירים מונחים דווקא על-ידי התפיסה כי גרמניה שמה לה למטרה לנהל מדיניות התפשטות אימפריאליסטית-יבשתית במרכזה של אירופה ובמזרחה, אי אפשר לפענח תהליך זה בכללותו. יחד עם זאת, לא הובהר כיצד התחברו תפיסות חוץ אידאולוגיות כביכול אלה עם העמדות הפוליטיות של הנציגים-סוציאליסטים ושל הימין הגרמני בכלל. האם היתה האנטישמיות "סוגסטיית המונים" בלבד, שהסתתרו מאחוריה בחוגי האליטות הכלכליות תכנון מפוכח וחישובים קרים? האם שימשה שנאת היהודים הנפוצה של הנאצים רק כדי להקל על מימוש מטרות של מדיניות דמוגרפית כלפי קבוצה מופקעת זכויות ממילא, כפי שהניחו המחברים?

אולם בספרו *"Endlösung": Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, שראה אור ב-1995, שינה עלי את התזות שלו תכלית שינוי.³¹ בעוד שקודם לכן טען שקיימת זיקה ישירה בין התכניות הדמוגרפיות והכלכליות לבין "תרגומן" לשפת המעשה של רצח ההמונים, כאן הפך זיקה זו על פיה: התנאי להפעלת מכונת ההשמדה לא היה התכניות, אלא כישלון חוזר ונשנה של יישומן. עלי נוקט נקודת מוצא של ה"יישוב מחדש" (Umsiedlung) של מי שכוננו פולקסדויטשה ממזרח ומדרום-מזרח אירופה, שהוסכם עליו בחוזה היטלר-סטלין. כשהגיעו הרבבות הראשונות מקבוצה זו לתחום שלטונה של גרמניה התחוללה תגובת שרשרת הרת אסון: כדי לפנות מרחב למתיישבים החדשים, נעקרו פולנים ובעיקר יהודים במספרים גדולים ממחוז ורטגאו (Warthegau) ומאזורים אחרים, בלא כל היערכות ליישובם מחדש. החל עתה תהליך של תכניות גירוש מתרחבות והולכות, שעמדו בסימן האוטופיה בדבר ה"טיהור הפולקי של השטח" (völkische Flurbereinigung) של מרכז אירופה. במרכזן של תכניות הטרנספר והגירוש הללו נמצאו היהודים, שהכונה היתה לסלקם עד האחרון שבהם מתחום ההשפעה הגרמני אל אזורים המזרחיים של הגנרל-גוברנמן, למדגסקר, או אל ים הקרח בצפון רוסיה. מאחר שאיש מבין בעלי הסמכויות במשטר הנאצי לא היה מוכן לקלוט את היהודים באזור "שלו", התפתחה שיטה של פתרונות ביניים ופשרות, אשר כבר בשל ה"תנאים הבלתי נסבלים" שנוצרו דחפה לחיפוש אחר פתרון מוחלט, "פתרון סופי". בסופו של דבר, עקב כישלון תכניות הגירוש השונות הוחל ברציחת היהודים, שנעשו מיותרים ואשר לא היתה אפשרות ליישבם מחדש. עלי מצא שאותם אנשים שהיו מופקדים על יישובם מחדש של הגרמנים מברית המועצות, הם

³¹ Götz Aly, *"Endlösung": Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*, Frankfurt a.M., 1995. השווה מאמרו של עלי גץ בכרך זה.

שבסופו של דבר ארגנו את גירוש היהודים ורציחתם - למשל אדולף אייכמן ובעלי תפקידים אחרים במשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt, RSHA).³² עלי תרם רבות להתקדמות המחקר בכך שניתוחו העמיד על בסיס אמפירי את התזה בדבר ההקצנה ההדרגתית של המדיניות כלפי היהודים בעקבות כישלונם של פרויקטים חלופיים שונים, תזה שעד לאותה עת נשענה על טענה תאורטית בלבד. הניתוח מעמיד את ההחלטה על רצח היהודים בהקשרה של השאיפה הגרמנית לבצע "טיהור אתני" במרכז ובמזרח אירופה. יישומה של התכנית החל בפולין מיד לאחר פרוץ המלחמה, והיא נועדה להקיף את הסדר החדש במזרח אירופה עד לחבל האורל - תוך עקירת מיליוני בני אדם, כפי שהדבר הותווה בתכנית כללית מזרח (Generalplan Ost). פיתוחה של תכנית זו נעשה על-פי הוראתו של הימלר בתפקידו החדש כ"קומיסר הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית" (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums, RKF).³³ אף-על-פי-כן, נותרה שורה של שאלות פתוחות. הקצנת המדיניות כלפי היהודים לא נתפסה עוד כביטוי לתפיסות ארוכות טווח אלא כתוצאה מכישלונן של תכניות גורפות חדשות לבקרים לגירוש היהודים - תהליך שהתנהל בהדרגתיות ובקפיצות והצריך הכרעות בהתאם לנסיבות המידיות. יתרה מזאת, תכניות אלה, שהוליכו בסופו של דבר ל-Generalplan Ost, לא התייחסו בשלב כלשהו ליהודים בלבד אלא גם לפולנים, לרוסים ולכלל האוכלוסייה במדינות ששכנו ממזרח לגרמניה. עם זאת, ראוי להדגיש שרק ביחס ליהודים הפך כישלון תכניות הגירוש לרצח עם בפועל - היינו ביחס לאותה קבוצה שסומנה באידאולוגיה הפוליטית של הנאצים כאויב המושבע ביותר, ואשר נרדפה עד חרמה תוך שנים ספורות מעליית הנאצים לשלטון בגרמניה, תוך שלילת זכויותיה. מהו התפקיד שמילאה האנטישמיות בהקשר זה? באיזו צורה נקשרו אילוצים פרי הנסיבות - ממשיים או מדומים - לגישות ולמטרות ארוכות טווח? מה היתה הזיקה בין גורמים אידאולוגיים כמו הגזענות והאנטישמיות, למניעים "רציונליים" מודרכי מטרה כמו מודרניזציה כלכלית או מחסור במזון? כיצד חברו יחדיו מניעים אינדיבידואליים או נסיבתיים של מבצעי הפשעים והאחראים לפשע לכלל דינמיקה של אלימות שכוונה נגד היהודים?

כריכת שאלות אלה יחדיו מצביעה על שני כיוונים עיקריים בהתחלת ביצוע רצח העם: מצד אחד, מטרות או תפיסות שבעת ההחלטה על יעדים אימפריאליסטים נרחבים ביבשת אירופה ראו בגורל האוכלוסיות המקומיות גורם זניח. גישות אלו הודרכו על-ידי תועלתניות מרוקנת

³² Hans Safrian, *Die Eichmann-Männer*, Vienna/Zurich, 1993
³³ Czeslaw Madajczyk (ed.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan*, Munich, 1994; Mechthild Rössler and Sabine Schleiermacher (eds.), *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs- und Vernichtungspolitik*, Berlin, 1993; Bruno Wasser, *Himmlers Raumplanung im Osten: Der Generalplan Ost in Polen 1940-1944*, Hans Mommsen, ed., *Basel/Berlin/Boston, 1993*. על "עקירת העמים" כגורם בהסבר לפתיחה ברצח העם: "Umvolkungspläne des Nationalsozialismus und der Holocaust," in Bästlein et al. (eds.), *Die Normalität des Verbrechens*, pp. 68-84

ממוסר והתעדכנו בצורות מגוונות בעקבות אילוצים נסיבתיים. מצד שני, האנטישמיות הגזענית, שתכליתה העיקרית היתה לגרש - או בלשונו של גולדהגן לסלק (eliminate) - ובסופו של דבר גם לרצוח תחילה חלק מן היהודים, ולבסוף את כולם. ראוי לציין ששני הכיוונים קשורים בזיקות מסורתיות קרובות. מצד אחד, זו של מדיניות גרמניה ושאר המעצמות הגדולות במושבות, בפרט באפריקה, והמסורת ארוכת השנים של תכניות לשטחי עורף (Hinterland) קולוניאליים כביכול במזרח ובדרום-מזרח אירופה; ומצד שני, מסורת האנטישמיות המודרנית. שני התהליכים החלו להתפתח בשנות ה-80 של המאה ה-19, והגיעו לשיאים ראשונים סמוך למפנה המאה ולאחר מכן במלחמת העולם הראשונה.

בכדי להשיב על השאלות שהועלו כאן היה צורך לזנוח את מישור הפעולה הפוליטית בברלין ובקרקוב ולחקור בפרוטרוט את תחילת רצח העם באזורי הכיבוש בפני עצמם. כאן טמונה נקודת המוצא לשורה של מחקרים עדכניים יותר, שמסקנותיהם מעמידות את ניתוח התהליך הכולל על רמה חדשה.

הכוונה, ראשית לכול, לעבודתו הגדולה של מיכאל צימרמן על מדיניות הרדיפה הנאצית כלפי הצוענים.³⁴ צימרמן מצליח להראות שה"מדיניות הצוענית" של הנאצים נשענה על המסורות האנטי-צועניות, אולם הקצינה אותה בנקודות מכריעות על-ידי הפיכת הדעות הקדומות למדעיות כביכול בעזרת יסודות מתחום הביולוגיה החברתית. אין למצוא כאן תהליך אחיד של גיבוש עמדה, או תהליך שניתן לצמצמו להיטלר לבדו (אשר לאורך כל השנים גילה חוסר עניין ב"שאלה הצוענית"), ואף לא מערך פקודות תואם לרצח הצוענים. מאידך, התיוג הגזעני של קבוצה זו הפך בינתיים לנפוץ כל כך והגיע לממדים נרחבים עד כדי כך שכל אימת שהאיינזצגרופן שפעלו בברית המועצות נתקלו בצוענים במסעי הרצח שלהם, רצחו גם אותם אף בלא שקיבלו הוראה מפורשת לכך - תמיד בנימוקים שנראו מובנים מאליהם לנוכח הנסיבות: הצוענים הם מרגלים, הם איימו על היחידה או על האוכלוסייה, הם מפיצים מגיפות ומחלות, ועוד כהנה וכהנה. צימרמן מצביע אפוא על משקלה של דעה קדומה רווחת, וכיצד הפכה באופן מדעי כביכול לתפיסה גזענית נפוצה, טופחה על-ידי מומחים רבים וחלחלה אל העולם הרעיוני של דרגי ההנהגה במשטרה הפלילית ובסיפ"ו דרך מפקדי היחידות בשטח, אלה שקיבלו את ההחלטות בהתאם לנסיבות במקום.

בעבודותיהם של דיטר פול ותומס זנדקילר על רצח היהודים בגליציה, של ולטר מנושק על סרביה, של כריסטיאן גרלך על רוסיה הלבנה וכן במחקרים נוספים שאחדים מהם טרם נשלמו, אפשר לעמוד על היחסים בין גורמי השלטון הגרמנים המקומיים (שלטונות אזרחיים, שלטונות צבאיים, מפקדים בכירים בס"ס ובמשטרה וראשי הסיפ"ו והס"ד) לבין המרכז בברלין במטה הראשי של הפירר, במשרד הראשי לביטחון הרייך ובלשכת הרייכספירר-ס"ס.

³⁴ Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische "Lösung der Zigeunerfrage"*, Hamburg, 1996. השווה מאמרו של מיכאל צימרמן בכרך זה.

כן אפשר לקשור את ההתפתחויות הקונקרטיות בכל אזור ואזור להכרעות ולתגובות בברלין.³⁵ בנוסף, מתחוויר שעד לשבועות הראשונים של 1942, לא היתה התפתחות ה"מדיניות היהודית" הנציונל-סוציאליסטית באזורי הכיבוש הגרמניים במזרח אירופה תהליך כולל ואחיד, אלא כללה התפתחויות ספציפיות בעלות השתלשלויות שונות. ה"חודשים הגורליים", מיוני עד דצמבר 1941, נתגלו כשלב ההתהוות וההאחדה של רצח העם.

מוקד נוסף במחקר החדש היה הכרת מִבְּצְעֵי הפשעים עצמם - אופי פעולתם, מניעיהם, השקפת עולמם והרקע הביוגרפי שלהם. נבחנו הרוצחים בשטח אשר כיוונו את הרובה או הגיפו את דלתות מתקני הגז, וכן בעלי האחריות הכוללת. שאלות אלה עברו בינתיים למרכז הדיון על רצח היהודים.

כריסטופר בראונינג, בספרו *Ganz normale Männer*, חקר את קרובי המשפחה של אנשי גדוד המשטרה 101, שפעל באזורי המזרח וביצע במשך חודשים ארוכים רצח המונים בירי.³⁶ המסקנה שעלתה מניתוח אחדות מיחידות אלה, שהיו רבות כמותן, היתה מאלפת: לא מטען אידאולוגי, לא שנאת יהודים קיצונית או מניעים שמקורם בהשקפת עולם, אלא היבטים אחרים הם שהיו המכריעים אצל שוטרים אלה: אווירה דחוסה של ברוטליות, רוח יחידה מפותחת, לחץ קבוצתי כבד, שימוש מופרז באלכוהול, כל זאת בצירוף עם קהות חושים גוברת כלפי מעשי אלימות לכל צורתיהם. הנקודה המכריעה לדידו של בראונינג אינה אפוא ההנעה האנטישמית הספציפית של מבצעי הפשעים, אלא מערך נפשי כללי של נכונות לאלימות שהתנקז אל הנתבים המוכוונים פוליטית נגד היהודים.

אותה קבוצה עצמה זוכה להערכה שונה בתכלית על-ידי דניאל גולדהגן. לגבי דיודו, לא היה זה מקרי שאותה מוכנות לאלימות הופנתה נגד היהודים, אלא ביטוי ל"אנטישמיות החסלנית" (*eliminatorischer Antisemitismus*) שרווחה בגרמניה.³⁷ אם אכן היו שוטרים אלה אנשים רגילים בתכלית, כי אז במובן זה הם היו ביטוי לנורמליות של שנאת היהודים הקיצונית שרווחה בגרמניה.

³⁵ ראה: Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien, 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*, Munich, 1996; Pohl, *Von der "Judenpolitik" zum Judenmord: Der Distrikt Lublin des Generalgouvernements 1939-1944*, Frankfurt a.M., 1993; Thomas Sandkühler, "Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941-1944, Bonn, 1996; Walter Manoschek, "Serbien ist judenfrei: Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/1942," *Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes* 38, Munich, 1995; Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik*

in Weißrußland 1941-1944, Hamburg, 1999. כמו גם את תרומתם של מחברים אחרים בכרך זה.

³⁶ Christopher R. Browning, *Ganz normale Männer: Das Reservepolizeibataillon 101 und die "Endlösung" in Polen*, Reinbek, 1993; Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York, 1985; Browning, *The Path to Genocide: Essays on Launching the Final Solution*, Cambridge, 1992; Browning, *Der Weg zur "Endlösung": Entscheidung und Täter*, Bonn, 1998

³⁷ Goldhagen, *Hitlers Willige Vollstrecker*, pp. 285-312

יחד עם זאת - שוטרים אלה היו פקודים. הדבר המכריע מבחינתם היה ביצוע מה שהוטל עליהם, והשאלה היא האם מטלות אלה נתפסו על-ידם כלגיטימיות וכראויות במסגרת החברתית והפוליטית שראו לנגד עיניהם. פרט למניעיהם האישיים - שכמעט אי אפשר לעמוד עליהם באופן רטרואספקטיבי - אנשים אלה חיו בסביבה שבה נדונו בפומבי עניינים כמו גירוש עמים שלמים או השמדתם, שתבעה נכונות לאכזריות ולקנאות, ואשר העניקה לגיטימיות היסטורית ופוליטית למעשי הפרט. בראונינג צודק בהעירו שלחץ קבוצתי, נכונות לאלימות וקהות חושים אינם תופעות המייחדות את המצב ששרר בגרמניה. אולם ההקשר הפוליטי והחברתי שבו פעלו שוטרים אלה ומתווכו הסכימו כי יוטל עליהם לרצוח אלפי גברים, נשים וילדים, היה ייחודי מאוד לגרמניה הנציונל-סוציאליסטית. לנכונות הנפשית הכללית לאלימות נוספו מטען רעיוני ופוליטי ספציפי ודינמיקה של שחרור מעכבות.

תהא אשר תהא נקודת המוצא המחקרית שממנה ניגשים אל תהליך ייזום רצח העם - מתפיסות המתכננים הדמוגרפים, מכישלון תכניות הגירוש, מבחינת התהליכים בכל אחד מאזורי הכיבוש או מניתוח מניעי "מבצעי הפשעים הישירים" הנאצים - השאלות הפתוחות נעות תמיד בכיוון דומה: מהי הזיקה בין גורמים אידאולוגיים כמו גזענות ואנטישמיות לבין מניעים "רציונליים" צמודי מטרה כמו מודרניזציה כלכלית או מחסור במזון? מה היה משקלה של האנטישמיות בהתרחשות רבת פנים זו? כיצד חברו המניעים הנסיבתיים של מבצעי הפשעים והאחראים לדינמיקת האלימות הכללית שהיתה מופנית כלפי היהודים? אילו השקפות אידאולוגיות ומטרות פוליטיות הניעו במיוחד את מפקדי האיינזצגרופן ואת אנשי הפיקוד הבכיר של הסיפ"ו והס"ד, שהיו בחלקם אותם אנשים עצמם? שאלות אלה עומדות במרכז הבירורים שבהמשך המאמר. תחילה נבחן מקרוב את התפתחות האנטישמיות בגרמניה בכלל, ולאחר מכן בעיקר את התפתחותה בקרב קבוצות ההנהגה במשטרה ובס"ס. לבסוף, בעזרת מקרים אחדים, נדון בקשרים בין גורמים אידיאולוגיים וחץ אידאולוגיים שפעלו בתהליך ייזום רצח העם.

ב

העובדה שהאנטישמיות שרווחה בגרמניה היתה גורם מהותי ואולי אף מכריע ביישום מדיניות הרצח הנאצית, לא היתה שנויה במחלוקת בקרב החוקרים עד שנות ה-60. יחד עם זאת, לא היתה בהירות רבה בכל הקשור להיקף הגישה האנטי-יהודית ולמשקלה באוכלוסייה הגרמנית. אמנם היה ידוע שעמדות אנטי-יהודיות החלו להתפשט מחדש בעיקר משנות ה-80 של המאה ה-19 ואילך, תחילה במפלגות האנטישמיות הקטנות ואחר כך בארגונים הלאומניים. השפעתם גברה והלכה במהירות - החל ב"ברית החקלאית" (Bund der Landwirte), דרך ה"מפלגה הכל גרמנית" (Alldeutsche Partei) וכלה ב"איגוד הלאומי הגרמני של עובדי המסחר" (Deutschnationaler Handlungsgehilfen-Verband).

התפתחות זו גברה ביתר שאת במלחמת העולם הראשונה ובפרט מיד לאחריה, עת שהאגודות והמפלגות האנטישמיות הקיצוניות נהנו מהצטרפות רחבת היקף של חברים חדשים לשורותיהן - למשל "ברית ההגנה והמרי הגרמנית הפולקית" (Deutschvölkische-Schutz- und Trutzbund), שמנתה למעלה מ-200,000 חברים.³⁸ יחד עם זאת נראה שאותו שגשוג של שונאי היהודים הקיצונים לא האריך ימים: החל במחצית שנות ה-20 איבד הציבור עניין בנושא. מ-1930 ואילך עמדה האנטישמיות בתעמולת הבחירות של המפלגה הנציונל-סוציאליסטית, שנמצאה בסימן עלייה, במקום שולי למדי.³⁹ מאז שנות ה-70 רווחה בקרב היסטוריונים הדעה שבשנות רפובליקת ויימר היתה האנטישמיות בגרמניה בגדר תופעה שולית. גישה זו גרסה שהקבוצות הפולקיות הקיצוניות לא זכו בהשפעה על ההמונים, וכי הנציונל-סוציאליזם הגיע לשלטון למרות סממאותיו האנטישמיות ולא בזכותן. יש לראות סממאות אלה בראש ובראשונה כביטוי לקובלנות חברתיות, כמין עמדת מחאה בלתי מתוככמת על ירידה ממשית במעמד החברתי או חשש מפני ירידה כזאת, ולא כעמדות פוליטיות עקרוניות ארוכות טווח.⁴⁰

אין מחקרים שיכלו להמציא לנו מידע בדוק על תפוצתן ומשקלן של עמדות אנטי-יהודיות באוכלוסייה הגרמנית בשנות ה-20 וה-30. גם כאן חל הכלל שההזנחה המדעית ארוכת השנים של תחום זה הביאה לתנודות מטוטלת קיצוניות בכיוון ההפוך. לעומת הגישה הגורסת שהאנטישמיות שרווחה בשנות ויימר היתה "תופעה שולית", התפתחה התזה שהחברה הגרמנית כולה היתה נגועה ב"אנטישמיות חסלנית" - תוך ששתי התזות נשענות על אותו בסיס אמפירי דל בעליל.

סיכום מצב המחקר מעלה את התמונה הבאה:⁴¹ בגרמניה היה קיים רובד מסוים של שונאי יהודים קיצונים שמשכו אליהם תשומת לב בעיקר בשנותיה הראשונות של רפובליקת

³⁸ Shulamit Volkov, *Jüdisches Leben und Antisemitismus im 19. und 20. Jahrhundert*, Munich, 1990; Volkov, *Die Juden in Deutschland 1780-1918*, Munich, 1994; Werner Jochmann, *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland 1870-1945*, Hamburg, 1988; Uwe Lohalm, *Völkischer Radikalismus: Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes, 1919-1923*, Hamburg, 1970; Helmut Berding, *Moderner Antisemitismus in Deutschland*, Frankfurt a.M., 1988

³⁹ Gerhard Paul, *Aufstand der Bilder: Die NS-Propaganda vor 1933*, Bonn, 1992, pp. 85-88, 144f, 236-239

⁴⁰ Hans Mommsen, *Die verspielte Freiheit: Der Weg der Republik von Weimar in den Untergang 1918-1933*, Berlin, 1989, pp. 321-360; Martin Broszat, *Die Machtergreifung: Der Aufstieg der NSDAP und die Zerstörung der Weimarer Republik*, Munich, 1994, pp. 70ff

⁴¹ Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews: The Years of Persecution, 1933-1939*, vol. 1, New York, 1997 [שאול פרידלנדר, *גרמניה הנאצית והיהודים: שנות הרדיפות, 1933-1939*, תל אביב תשנ"ח]; Moshe Zimmermann, *Die deutschen Juden 1914-1945*, Munich, 1997, pp. 9-45; Daniel L. Niewyk, *The Jews in Weimar Germany*, Louisiana, 1980; Niewyk, "Solving the 'Jewish Problem': Continuity and Change in German Antisemitism, 1871-1945", in *Leo Baeck Institute Year Book* 35 (1990), pp. 335-370; Heinrich August Winkler, "Die deutsche Gesellschaft der Weimarer Republik und der Antisemitismus," in Bernd Martin and Ernst Schulien (eds.), *Die Juden als Minderheit in der Geschichte*, Munich, 1981, pp. 271-289; Trude Maurer, "Die Juden in der Weimarer Republik," in Dirk Blasius and Dan Diner (eds.),

ויימר. הם התגייסו בחלקם מן האגודות האנטישמיות הוותיקות, ושמות כמו פודור (Pudor) ופריטש (Fritsch) בולטים ביותר גם כאן. חלקם היו תומכי הימין המסורתי, וחלקם ציבור של צעירים שטרם התקשרו פוליטית ואשר האכזבה, המרירות ואי ההבנה שחשו לנוכח ההתרחשויות בשנים 1918-1920 מצאו עתה פורקן פשוט ויעיל באמצעות ראיית קבוצה מוגדרת כהתגלמות ביולוגית של התמורות הפוליטיות והחברתיות שנתפסו על-ידם כאסון. מתחילת שנות ה-20, ואחר כך מתחילת שנות ה-30, הפכו המפלגה הנאצית והס"א לאגני התנקזות לכוחות אלה.

יחד עם זאת יש להדגיש כי בשנים הראשונות של רפובליקת ויימר הגיעו הדברים רק במקרים מועטים יחסית לידי מעשים של אלימות פיזית נגד יהודים. בשנים 1930-1933 אמנם נרשמו מקרים של התנכלויות ליהודים כיהודים, אולם אלה היו חריגים ורחוקים מאותן צורות של אלימות שהתרחשה באותה תקופה מדי יום ביומו בין אנשי המפלגה הקומוניסטית לבין אנשי המפלגה הנאצית.⁴² אופייניים יותר לשנות ה-20 בתחום זה היו מסעי השמצה והכפשה שהידוע בהם היה קשור לפרסומם של "הפרוטוקולים של זקני ציון", או גם לפרסומים של עלילות דם, וכן אירועים ליליים של חילול בתי עלמין יהודיים ובתי כנסת - שאמנם לא היו אירועים בודדים, אך גם לא הוכיחו את קיומה של אנטישמיות תוקפנית גלויה.⁴³ המבצעים שנתפסו היו בדרך כלל צעירים, ורק אצל חלקם הוכחו קשרים לארגונים ימניים. יחד עם זאת, דווקא חילול בתי העלמין מצביע לאו דווקא על פעולות פוליטיות מתוך הכרה אלא על הזיות מוות שפעלו בתת מודע, על פוטנציאל של תוקפנות נגד יהודים אשר לאחר שרוסן מצא לו פורקן בפעולות ליליות ומחתרניות. כך אפשר אולי לראות בתופעות מעין אלה תסמינים של הזיות אלימות שדוכאו חלקית בלבד, כלפי היהודים שנתפסו ככוח מיסטי זר.

אין להמעיט בחשיבותן של התפתחויות כאלה, אך קשה למצוא קשר ישיר בין לבין המדיניות האנטי-יהודית של הנאצים, בפרט לאחר 1938. האנטישמים הקיצונים המוכנים למעשי אלימות נותרו ככלל בתקופת ויימר קבוצת שולית. ברור שאלה לא היו נטולי חשיבות, אך הופעתם הבריונית המלווה בהתפרעויות נתקלה בהתנגדות, נזעמת לעתים, בקרב הציבור הרחב, אפילו בתוך מפלגה הנציונל-סוציאליסטית. עם זאת דומה שיהא זה נכון לראות בפוטנציאל האלימות שבא כאן על פורקנו ביטוי לנכונות נפוצה למדי להפעיל אלימות

Zerbrochene Geschichte: Leben und Selbstverständnis der Juden in Deutschland, Frankfurt a.M., 1991; A. Kauders, *German Politics and the Jews - Düsseldorf and Nürnberg 1910-1933*, Oxford, 1996.

⁴² לפי ממצאי מחקר של: Dirk Walter, *Antisemitische Kriminalität und Gewalt in der Weimarer Republik*, Diss. Freiburg, 1997, Berlin, 1998.

⁴³ Norman Cohn, *Die Protokolle der Weisen von Zion: Der Mythos von der jüdischen Weltverschwörung*, Cologne, 1969 [נורמן כהן, *הכשר לרצח עם: תולדות ה"פרוטוקולים של זקני ציון"*, תל אביב 1972]; Jeffrey Sammons, *Die Protokolle der Weisen von Zion*, Göttingen, 1995.

נגד יהודים, אם כי בתקופת ויימר היא נבלמה על-ידי חרם חברתי וצעדים משפטיים. פוטנציאל זה היה בו כדי לזכות בחשיבות עם היעלמות החרם והבלימה.

חשיבות רבה לאין ערוך נודעה לאותן צורות של אנטישמיות פסיבית שרווחו כבר ברייך השני, וביתר שאת בתקופת ויימר - אנטישמיות שהתחזקה על-ידי ההתפתחות במלחמת העולם הראשונה ובתקופה שלאחריה, אך לא התבטאה בעוינות גלויה או בהתפרעויות רחוב. רבים בגרמניה סברו שהיהודים הם נטע זר בעם הגרמני, שהם בעלי תכונות בלתי נעימות ביותר, שהם עומדים בקשרים עם אויבי גרמניה ממלחמת העולם הראשונה, שולטים בעיתונות והתעשרו מן המלחמה כמו מן האינפלציה והמשבר הכלכלי. כאשר מצרפים את הגוונים השונים של העוינות ליהודים, אין להוציא מכלל אפשרות שכבר לפני 1933 היו האנטישמים רוב בגרמניה. הדברים אמורים, ראשית, בתומכי המפלגה הנאצית ובבוחריה. ודאי שלא כל בוחריה של מפלגה זו היו אנטישמים, ואולי אף לא רובם; אך הם היו מוכנים לקבל את הצעד שהכריזה עליו המפלגה הנאצית - שלילת זכויותיהם של היהודים - ואף לתמוך בו ללא עוררין, בתנאי שהם עצמם יזכו בלחם ובעבודה.⁴⁴ גם באגף הימני של "מפלגת העם הגרמנית הלאומית" (Deutschnationale Volkspartei) רווחה אנטישמיות קיצונית, ואפילו ב"מפלגת העם הגרמנית" (DVP) של שטרזמן (Stresemann) היתה האנטישמיות שכיחה, וכן באגודות הצבאיות השונות כמו "שטאלהלם" (Stahlhelm), ובצורה מודגשת במיוחד גם בכנסייה הפרוטסטנטית.⁴⁵ בשנת 1924 החיל ארגון שטאלהלם על כ- 400,000 חבריו את "סעיף המוצא הארי" (Arierparagraph), כך שאפילו לוחמי חזית בעלי עיטורים מרשימים שלא היה ארים במוצאם, לא הורשו להצטרף אליו. כמוהו נהגו גם "מסדר גרמניה הצעירה" (Jungdeutscher Orden) שמנה 200,000 חברים, "איגוד פקידי המסחר הגרמני הלאומי" על 400,000 חבריו, "ברית ארץ הרייך" (Reichslandbund), עם כמיליון חברים, אגודות הסטודנטים הגרמניות (Burschenschaften), "ברית המתעמלים הגרמנית" (Deutscher Turnerbund) וארגונים נוספים רבים.⁴⁶

לא היתה זו למעשה אנטישמיות קנאית ותוקפנית. אדרבא, היא קנתה לה אחיזה דווקא בשל הסתייגותה מ"אנטישמיות המהומות" הידועה לשמצה, ממסעי ההכפשה המציצניים על

⁴⁴ על משקל האנטישמיות במפלגה הנציונל-סוציאליסטית לפני ואחרי 1933 אין בנמצא מחקרים מעמיקים. Peter Pulzer, *The Rise of Political Anti-Semitism in Germany and Austria*, Cambridge, Mass., 1988.

⁴⁵ Werner Jochmann, "Die Ausbreitung des Antisemitismus in Deutschland 1914-1923," in Jochmann, *Gesellschaftskrise und Judenfeindschaft in Deutschland*, Hamburg, 1988, pp. 99-170; Otto D. Kulka and P. R. Mendes-Flohr (eds.), *Judaism and Christianity under the Impact of National Socialism*, Jerusalem, 1987; Kurt Nowak and Gérard Raulet (eds.), *Protestantismus und Antisemitismus in der Weimarer Republik*, Frankfurt a.M./New York, 1994; Eberhard Röhm and Jörg Thierfelder, *Juden - Christen - Deutsche*, vol. 1: 1933-1945, Stuttgart, 1990.

⁴⁶ Werner Jochmann, "Der Antisemitismus und seine Bedeutung für den Untergang der Weimarer Republik," in Jochmann, *Gesellschaftskrise*, pp. 171-194.

רצח פולחני או על סחר בנערות, וכן מחילול בתי עלמין או התפרעויות. ככל שהביקורת על השתלחויות אלה היתה חד משמעית יותר, כן גברה יכולתם של האנטישמים ה"מתונים" להצביע מתוך שכנוע על כוונותיהם הרציניות, ואף ניתן היה להצביע על קיומה הממשי כביכול של "בעיה יהודית בלתי פתורה". אנטישמיות זו לא התמקדה במטרה מוגדרת אחת, ב"פתרון" מסוים, ובשורות תומכיה לא שררה אחדות דעים ביחס לפתרון שהיה כרוך ב"חיסול" היהודים - אף-על-פי שהרהורים ורעיונות רבים בכיוון זה התהלכו בציבור,⁴⁷ אולם בלא שאפשר היה לתרגמם למצעים פוליטיים מתקבלים על הדעת. לא היתה זאת אנטישמיות פעילה, אלא מגיבה. יחד עם זאת, די היה בה - עם כל הביקורת על "הגזמות" - כדי לנקוט פעולה רדיקלית נגד היהודים כאשר נתקבלו החלטות על צעדים כאלה לאחר 1933, לא על-ידי אנטישמים צעקנים אלא על-ידי הממשלה, ו"בדרכים חוקיות". בה במידה שגברה הנכונות לאמץ צעדים אלה, התעצמה גם האמונה שרדיפת היהודים יש בה מן הצדק; שהרי כל הנענש כך, הדעת נותנת שאינו חף מפשע לחלוטין.

אולם בתקופה שלפני 1933, היו גם כוחות שכנגד שלא נפלו בעצמתם מן האנטישמים ואף נאבקו בהם נחרצות ובאורח חד משמעי - במפלגות הפועלים, אך גם במחנה הקתולי והליברלי השמאלי. תהא תפוצת האנטישמיות בגרמניה לפני 1933 אשר תהא - 30, 40 או 50 אחוז מן האוכלוסייה - תמיד ניצבה לעומתה גם התנגדות נחושה. הנקודה החשובה ביותר בהקשר זה נעלמת לא אחת מן העין: רפובליקת ויימר היתה מדינת חוק. מובן שנפסקו בה, גם נגד יהודים, פסקי דין שערורייתיים שהיו נגועים באהדה ברורה לאנטישמים, אלא שהם עוררו כאמור שערוריות; הם היו היוצאים מן הכלל, לא הנורמה. ההיזקקות לבתי המשפט במקרים של תקיפה, העלבה או תעמולת השמצה נותרו עד קצה של הרפובליקה האמצעי החשוב ביותר של הארגונים היהודיים להיאבק באנטישמים, וה"אגודה המרכזית" (Central-Verein) לא נלאתה מלהיעזר בכלי זה, ואף בהצלחה.⁴⁸

הגורם השני היה הציבור. במשך כל שנותיה של רפובליקת ויימר הופיעו לא פעם בעיתונים הרציניים, מן הימניים עד השמאליים, גלי התקוממות נגד האנטישמיות - למשל לאחר ההתפרעויות ברובע "שוינגפירטל" (Scheunenviertel) בברלין, לאחר רצח רתנאו (Rathenau), לאחר מקרי חילול בתי העלמין היהודיים שתכפו בשנים 1924-1925, לאחר התנכלויות מצד אנשי ס"א ליהודים, בפרט בעקבות מה שכונה "התפרעות קורפירסטנדם" (Kurfürstendammkrawall) שאורגנה על-ידי סניף המפלגה הנאצית בברלין, בראשותו של גראף הלדורף (Helldorf).⁴⁹ יהודים גרמנים רבים תלו את תקוותם, ואפילו את אמונתם, בכך

Daniel Fryman (i.e. Heinrich Claß), *Wenn ich der Kaiser wär: Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten*, Leipzig, 1912

Walter, *Antisemitische Kriminalität*⁴⁸

Ted Harrison, "Der 'Alte Kämpfer' Graf Helldorff im Widerstand," *VfZ* 3 (1997), pp. 385-424,⁴⁹ esp. pp. 391f

שהגישה ההיסטורית האנטישמית היא שריד גווע שמקורו בעבר חשוך, ולפיכך היא חסרת עתיד.⁵⁰

ביחס למשקלה של האנטישמיות, שררה תמימות דעים באופטימיות זו הבוטחת בעתיד בין יהודי גרמניה, שהחזיקו בדרך כלל בהשקפות פוליטיות מתונות, לבין השמאל, בייחוד האינטלקטואלים השמאלנים. בכתב העת *Weltbühne*, למשל, היו האנטישמיות והאנטישמים מושא ללעג עוקצני ולתיעוב שמתוך מנוד ראש. המיליטריזם וקשריו עם האליטות המסורתיות נתפסו כגילויים מסוכנים של הימין הקיצוני בוויימר; לעומת זאת, בשנאת היהודים המאורגנת היה משום גוון פולקלוריסטי ונואל.⁵¹ עם זאת לא היו בידי השמאל כלים אנליטיים לניתוח עצמת ההשפעה והכוח הסוגסטיבי של אידאולוגיות ימניות קיצוניות. דבר זה לא הפחית מן ההתנגדות לאנטישמיות, אולם הוא מבליט את ההמעטה במשקלה, עובדה העשויה לעורר היום פליאה. כשאנו מתבוננים בהתבטאויות על האנטישמיות מפי אישים בולטים וביקורתיים כמו קורט טוכולסקי או קרל פון אוסייצקי (Ossietsky), מתקבל הרושם הפרדוקסלי שככל שהמשקיפים היו נבונים יותר, כך המעיטו בחשיבותה הפוליטית של האנטישמיות.

משנת 1933 ואילך, וזאת אמנם קביעה פשטנית אך חשובה, אי אפשר היה עוד לבטא את ההתנגדות לאנטישמיות בפומבי. היו אמנם אי אלו צורות שאפשר היה להביע באמצעותן תיעוב לנוכח צעדים אנטי-יהודיים - על-ידי ברכת שלום מופגנת למכרים יהודים, על-ידי שמירה על קשרים משכבר ועל-ידי הגשת עזרה ישירה, צעד שמקץ שנים אחדות לא היה נטול סכנה - אולם זאת רק באופן אישי ולא פומבי. המישור הציבורי היה שמור לאנטישמיות לגווניה. אף-על-פי-כן אין יסוד להנחה שחלק ניכר מאלה שהתבטאו עד 1933 בגנות האנטישמיות שינו עתה את דעתם והפכו לאנטישמים;⁵² אולם מ-1933 ואילך היה זה דבר מגונה להתבטא ברבים נגד דיכוי היהודים. התנכלויות ליהודים שוב לא טופלו על-ידי המשטרה אלא היו מותרות מטעם הממשלה החדשה, שאף סמכה ידיה עליהן. הפליית יהודים לא היתה אסורה עוד, אלא הותרה בצו. האנטישמים שלטו בזירה, וכיוון שלא היו מיעוט קטן לא היה קל להתבטא בגנות תופעות אלה או אף לפעול נגדן הלכה למעשה.

⁵⁰ "מדיוואליות פנטסטית: 'אנו' - היהדות המאוימת. לאמתו של דבר אני חש יותר בוש מפיחד, בוש בגינה של גרמניה. תמיד הרגשתי עצמי בכנות כגרמני. ותמיד דימיתי בלבי: המאה ה-20 ומרכז אירופה הן דבר שונה מן המאה ה-14 ורומניה. . . טעות". Victor Klemperer, *Ich will Zeugnis ablegen bis zum letzten: Tagebücher 1933-1945*, 2 vols., Berlin, 1995, vol. 1, 1933-1941, p. 15.

⁵¹ השווה את סדרת המאמרים: Arnold Zweig, "Grotesk- oder Pöbelantisemitismus," *Weltbühne* 15 (1919). בעיני האנטישמים היהודי הוא "חיה אגדית משעשעת ומזוויעה", וזיגפריד הארי לא ינוח ולא ישקוט עד ש"העולם המיוהד יירפא בזכות המהות הגרמנית. קיצורו של דבר: עניין לנו עם חלומות ההתבגרות הנצחיים של חובבים נלהבים חסרי בשלות ותפוחי כרס של דאהן ושל וגנר, שהתעלות נפש היא להם להילחם בדחליל שיצרו במו ידיהם, תוך שהם מהפכים מעשה שקר את מהותם שלהם עד לכדי מיאוס". שם, עמ' 384 ואילך.

⁵² David Bankier, *Die öffentliche Meinung im Hitler-Staat: Die "Endlösung" und die Deutschen: Eine Berichtigung*, Berlin, 1955; Daniel L. Niewyk, *Socialist, Anti-Semite and Jew*, Baton Rouge, 1971

בשנים האחרונות הופיעו מחקרים חדשים רבים המורים על כך שהתמיכה במדיניות המשטר הנציונל-סוציאליסטי בקרב האוכלוסייה היתה רחבה משסברו במשך זמן רב - בין אם מדובר בהסכמה עם מדיניות החוץ של המשטר הנציונל-סוציאליסטי, שהגיעה לשיאה לאחר הניצחון על צרפת, ובין אם בתמיכה בצעדי הדיכוי שננקטו נגד קבוצות שוליים שונות כגון הצוענים, ההומוסקסואלים או עובדי הכפייה הזרים. לדגם של "פיתוי וכוח" כשתי הקטגוריות המרכזיות שצינו את התנהגות המשטר כלפי האוכלוסייה הגרמנית, שרווח במשך זמן רב, לא היתה אחיזה במציאות. אדרבה, מסתבר כי אף בקרב אלה שהתנגדו לנאצים עד 1933 החלו מופיעים יסודות של הסכמה, בין השאר בשל ההצלחה הכבירה כביכול של המדיניות הכלכלית, מדיניות החוץ ומדיניות המלחמה של המשטר.⁵³

אולם, על סמך המקורות הקיימים, דומה שגישה זו התייחסה במידה מועטה בלבד גם למדיניות הנאצית כלפי היהודים. עובדה שמרביתם להתעלם ממנה היא שהמדיניות האנטי-יהודית של המשטר עמדה אמנם במרכז הדאגה הציבורית במדינות המערב, אך לא דווקא בגרמניה. דבר זה עולה בין השאר ממסמכי תנועת הפועלים שנשתמרו - ניתוחי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגולה או דוחות המפלגה הקומוניסטית. השמאל היה מן הסתם ער לדיכוי היהודים, ואף ציין זאת, אך חשב אותו לגילוי של כוח השונה במבנהו, לא לביטוי של כוח זה עצמו. בקיץ 1938 היו מתנגדי הנאצים שרויים בדאגה כבדה לנוכח הדיכוי הפוליטי בארצם ולנוכח סכנת המלחמה הקרבה, ולעומת זאת המעיטו ביותר בחשיבותה של רדיפת היהודים. הם ראו בה לכל היותר תסמינים של נכונות המשטר לפעול בכוח הזרוע, או ניסיון להלך אימים על ציבור הפועלים - ולפחות עד נובמבר 1938 לא ראו בה גורם פוליטי עצמאי ודינמי ביותר.⁵⁴

במרכזה של החברה בלטה פי כמה הדחקה זו של המדיניות האנטי-יהודית של המשטר, או ההתעלמות ממנה - גישה שגברה ככל שהתחזקה תמיכת האוכלוסייה במדיניות המשטר הנציונל-סוציאליסטי. יש להניח שמדיניות המשטר כלפי היהודים לא היתה מקובלת בקרב חוגים רחבים באוכלוסייה. עם זאת, לא היתה מדיניות זו נושא מרכזי או ראשון במעלה, שכן היו נושאים שונים שבגינם היו רבים מוכנים לסלוח להיטלר ולאנשיו על "שגיאות" או "הגזמות" בתחומים אחרים. לנוכח הסדרה הבלתי פוסקת של אירועים פוליטיים גדולים ועם שיפור מצבם הכלכלי-החברתי של רוב הגרמנים, נראתה מדיניות המשטר כלפי היהודים כעניין שולי ולכל היותר משני בחשיבותו, או בלתי נמנע אם גם בלתי מלבב, לעומת הצלחותיהם של הנאצים. אדישות זו, הנכונות להשלים עם רדיפת היהודים או להתעלם ממנה כדבר נטול חשיבות, הן שצינו יותר מכל את עמדת ה"גרמנים הרגילים" כלפי היהודים

Ulrich Herbert, "Arbeiterschaft im 'Dritten Reich'," in Herbert, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung*, pp. 79-119⁵³
Deutschland-Berichte der Sozialdemokratischen Partei Deutschland, Frankfurt a.M., 1980,⁵⁴
 e.g. "Sopade-Berichte", Dezember 1938

בשנים הללו.⁵⁵ היא מצביעה על כך שהעקרונות הכלליים המנחים חברה תרבותית, כפי שמציינים אותם היום - הגנה על הפרט, אוניברסליות, זכויות האדם, הגנה על מיעוטים - לא היו מושרשים עמוק בגרמניה.

תופעה זו נגלתה לעין כול לאחר הפוגרומים ב-9 בנובמבר 1938. אמנם נמתחה ביקורת רבה על ה"התפרעויות" שאירעו באותו לילה, אך זו לא הדאיגה את המשטר - בניגוד לביקורת שנמתחה עליו כעבור שנה וחצי לנוכח המתת חולי נפש.⁵⁶ ההבדל אינו מצריך הסבר: הגרמנים גילו הזדהות עם גורל קרובי משפחתם שלהם גם כשאלה היו נכים או מפגרים, ולנוכח המחאות הגוברות נאלץ המשטר לשנות את דרך פעולתו, ומכל מקום למתנה. לא כך בכל הקשור ליהודים. בסתיו 1938, כשנתחוורה לכול מידת האלימות שבמדיניות נגד היהודים, לא נשמעה בגרמניה מחאה דומה. הביקורת שהועלתה התייחסה בעיקר להתפרעות, לצביון ה"אספסופי", לצורת המהומות ב-9 בנובמבר, ובאופן סטראוטיפי - ל"השמדה המיותרת של ערכים". איש לא התייחס כמעט ל-91 היהודים שנרצחו, וגם כשההליכים המשפטיים נגד הרוצחים הופסקו כליל לא נשאלו שאלות ולא הושמעה ביקורת, במערכת המשפטית או בציבור. לאחר הפוגרומים שינה המשטר את צורת מדיניותו האנטישמית, ותחת התפרעויות הרחוב של האספסוף ננקטה מדיניות חוקית, שקטה ועם זאת חריפה יותר נגד היהודים, אשר החלה לאחר ה-9 בנובמבר במעצרים של למעלה מ-30,000 גברים יהודים במחנות ריכוז. התרגשות הציבור שככה חיש מהר. המשוב שהגיע אל הנהגת המשטר בעקבות מאורעות אלה היה כי רצח יהודים שוב אינו נתקל בצעדי נגד משפטיים. דומה שהמסר מן האוכלוסייה הגרמנית היה שאם ישכיל המשטר למנוע שערוריות ציבוריות, מהומות ונזקים, אזי יש לצפות ממנה לאדישות גרידא.⁵⁷

ג

בתקופת ויימר אנו מוצאים תנועה קטנה יחסית, קיצונית ביותר אך פעלתנית נגד היהודים, תנועה חזקה לא פחות נגד האנטישמיות, ומערכות שיפוטית וציבורית מתפקדות אשר עם כל

Wolfgang Benz (ed.), *Die Juden in Deutschland 1933-1945: Leben unter nationalsozialistischer Herrschaft*, Munich, 1988; Ursula Büttner (ed.), *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich*, Hamburg, 1992; Ian Kershaw, "The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich," in *Leo Baeck Institute Year Book* 26 (1981), pp. 261-289; Kershaw, "Antisemitismus und Volksmeinung: Reaktionen auf die Judenverfolgungen," in Martin Broszat (ed.), *Bayern in der NS-Zeit* 2, Munich, 1979, pp. 281-348

Hans-Walter Schmuhl, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie: Von der Verhütung zur Vernichtung "lebensunwerten Lebens", 1890-1945*, Göttingen, 1987, pp. 211ff; Henry Friedlander, *Der Weg zum NS-Genozid: Von der Euthanasie zur Endlösung*, Berlin, 1977, p. 191ff

Ulrich Herbert, "Von der 'Reichskristallnacht'"; 305-343 עמ' *גרמניה הנאצית והיהודים*, עמ' 305-343; "Holocaust": Der 9. November und das Ende des 'Radauantisemitismus'," in Herbert, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung*, pp. 137-156; Hermann Graml, *Reichskristallnacht, Antisemitismus und Judenverfolgung im Dritten Reich*, Munich, 1988, pp. 9-38

הליקויים שבהן הגנו על היהודים עד 1933, כמו גם כר רחב של אנטישמיות סבילה. ידה של האנטישמיות גברה כבר בשלב מוקדם רק בתחום אחד, שבו נתקלה בהתנגדות מועטה ביותר ושלטה בו באופן רצוף עד 1933, ומובן שגם לאחר מכן. היו אלה דווקא האוניברסיטאות, שבהן התחנך אותו דור שהעפיל אל דרגי ההנהגה במדינה ובחברה בתקופה הנצינול-סוציאליסטית, ובעיקר בשנות המלחמה.⁵⁸ "חוג בתי הספר הגבוהים בגרמניה" (Deutscher Hochschulring) זכה כבר ב-1921 במעמד דומיננטי באוניברסיטאות. היה זה איגוד שהקיף את רוב אגודות הסטודנטים המסורתיות, אשר לאחר זמן קצר גבר בו הקו הרדיקלי, קרי הקו האנטישמי הגזעני. חוג זה זכה בשנים אלה בדרך כלל בלמעלה משני שלישים מן המושבים בפרלמנטים הסטודנטיאליים באוניברסיטאות גרמניה - שם לא היתה ה"שאלה היהודית" נושא שולי, אלא עמדה במוקד הוויכוחים הפוליטיים. כוונתו של חוג בתי הספר הגבוהים לסלק מאיגוד הסטודנטים הגרמנים סטודנטים ממוצא יהודי (לא בני הדת היהודית), ולשבור באוניברסיטאות - כמוסד הממלכתי הראשון - את עקרון האזרחות תוך הכפפת היהודים לחוק הזרים (Fremdenrecht), נתקלה בהתנגדותה של ממשלת פרוסיה. אולם בהצבעה ראשונית ב-1926 הצביעו 77 אחוזים מן הסטודנטים בפרוסיה בזכות השארתה על כנה של התקנה המרחיקה את היהודים מחברות באיגוד.⁵⁹

האנטישמיות של תנועת הסטודנטים הפולקית, שפשתה באוניברסיטאות, היתה קיצונית וגזענית אולם בו בזמן גם אליטיסטית מובהקת, והתנגדה בתוקף ל"אנטישמיות קהת השכל של מהומות". היא שאפה "לפתור" את "בעיית היהודים" בתוך זמן קצר שלא באמצעות פוגרומים והתפרעויות, אלא על-ידי דחיקת רגלי כל היהודים מגרמניה בעזרת חוק הזרים וצעדים ממשלתיים שונים - באורח רדיקלי ו"ענייני" כאחד.

על-פי קו מחשבה זה, היהדות סימלה את הסיבות ואת הרקע לשקיעתה חסרת התקדים של גרמניה בזמן המלחמה ואחריה, שקיעה שלא התקבלה ולא הובנה. היא היתה התגלמות של עקרונות האויב, כמו אוניברסליזם ואינטרנציונליזם, שגרמניה נפלה קרבן להם. ההתפתחות הפוליטית בשנים שלאחר המלחמה נראתה לרבים כהוכחה אמפירית לכל הטענות שהעלה הימין הקיצוני בגרמניה שנים ארוכות לפני המלחמה: הכוחות האינטרנציונליסטיים מבית והכוחות האוניברסליסטיים מחוץ יוצרים יחדיו את האיום הכבד ביותר על גרמניה והגרמנים, והיהדות היא ביטויה ה"גזעני" של התחברות זו.

⁵⁸Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989*, Bonn, 1996; Herbert, "Generation der Sachlichkeit: Die völkische Studentenbewegung der frühen zwanziger Jahre," in Herbert, *Arbeit, Volkstum, Weltanschauung*, pp. 31-58; Michael Grüttner, *Studenten im Dritten Reich*, Paderborn, 1995; Herbert, *Best*, pp. 68f; Wolfgang Zorn, "Die politische Entwicklung des deutschen Studententums 1918-1931," in Kurt Stephanson et al. (eds.), *Darstellung und Quellen zur Geschichte der deutschen Einheitsbewegung im neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*, Heidelberg, 1965, vol. 5, pp. 223-307

תאוריות מעין אלו, המופיעות לרוב בכתבי הימין הסטודנטיאלי בשנות ה-20, מצביעות על כך שכל המחפש אחר האנטישמיות הקיצונית בחברה הגרמנית ותר אך ורק אחר קנאים פרוצים, מחזיק בעליל בתפיסה שגויה. האנטישמיות הסטודנטיאלית באוניברסיטאות היתה מתחילת שנות ה-20 ואילך גורם כבד משקל בציבוריות הפוליטית בגרמניה שחשיבותו גברה והלכה - גם מפני שפעלה כחוליה מקשרת בין האנטישמיות הסבילה המקובלת על החברה, לבין הקיצונים הפולקים שטיפחו שנאת יהודים פעילה ותהומית. הקו האנטישמי הגזעני הקיצוני זכה על-ידי כך במעין הילה של מכובדות, וחדל להישען אך ורק על האנטישמים האמונים על גידופים ופוגרומים, שאפילו הסטודנטים הפולקים הקיצונים תיעבו אותם.

הקשר זה מצא ביטוי מוחשי בדרגי ההנהגה של הסיפ"ו והס"ד, שאנו יכולים לזהותם כקבוצה המרכזית בביצוע רצח העם - אותם אנשים שפיקדו לאחר פרוץ המלחמה על כוחות המשטרה והאיינזצגרופן במדינות שנכבשו על-ידי גרמניה והיו אחראים על גירוש היהודים וכליאתם בגטאות, ואשר הופקדו בקיץ 1941 על ארגון הרציחות ההמוניות. כ-75 אחוז מחברי קבוצה זו, שמנתה כמה מאות אנשים - ראשי אגפים ומחלקות במשרד הראשי לביטחון הרייך, מפקדי האיינזצגרופן והאיינזצקומנדו, מנהלים ומפקדים בסיפ"ו ובס"ד וראשי השלוחות האזוריות של הגסטפו - נמנו עם בני הדור שנולד בין השנים 1903-1915.⁶⁰

שמונים אחוז מאנשים אלה היו בעלי תעודת בגרות, כ-60 אחוז היו בעלי תואר אקדמי, וקרוב ל-30 אחוזים היו בעלי תואר דוקטור, כמעט כולם משפטנים. אנשי הדרגים הפיקודיים בסיפ"ו ובס"ד היו צעירים בהרבה מאנשי הדרגים הבכירים במינהל, בכלכלה ובוורמכט ולאין ערוך משכילים יותר ממקביליהם במפלגה ואף מעמיתיהם בס"ס הכללי, בוואפן ס"ס ובמשטרה. מדובר אפוא בקבוצה הומוגנית יחסית מבחינת הגיל ומבחינה חברתית. חברה לא באו משולי החברה הגרמנית או מתחתיתה, אלא ממרכזה ומן הרובד העליון שבה: מן הנוער הבורגני, בעל השכלה אקדמית, שחברותו הפוליטי חלה בשנות רפובליקת ויימר.⁶¹

רוב הגברים הללו עסקו בפעילות פוליטית במסגרת של לפחות אחד מן הארגונים, האגודות, המפלגות והחוגים הפולקיים הקיצוניים או הלאומניים הרבים, מתחילת שנות ה-20 ואילך. הם עברו חברות פוליטית שאיחדה מודעות עצמית דורית עם קיצוניות פוליטית - שעיקרה אנטישמיות קיצונית וגזענית - להשקפת עולם מעצבת.

עקרונות אלה זכו בעיני הנהגת הסיפ"ו והס"ד, לכל המאוחר מתחילת המלחמה, באקטואליות חסרת תקדים. מפקדי האיינזצקומנדו ומארגני הגירושים ההמוניים קבעו לעצמם סגנון עצמאי, שלפיו מימושם החברתי של עקרונות אלה התבטא בקשיחות וב"ענייניות". עתה

⁶⁰ Herbert, *Best*, pp. 191ff; Herbert, "Weltanschauungseliten: Ideologische Legitimation und politische Praxis der Führungsgruppe der nationalsozialistischen Sicherheitspolizei," *Potsdamer Bulletin für zeithistorische Studien* 9 (1997), pp. 4-18; Michael Wildt (ed.), *Die Judenpolitik des SD, 1935-1939*, Munich, 1995

⁶¹ לעניין זה ראה בקרוב גם את עבודתו של ינס באנאך (Banach) (המבורג), העוסקת בהרכב סגל הפיקוד של הסיפ"ו ומבוססת על ניתוח נתוני המדגם המקיף ביותר עד כה.

ניצבו תכונות אלה בפני "מבחן המעשי". ייחוס זה של מעשיהם לאותם עקרונות לא זאת בלבד שהעניק להם הגנה מפני רשויות מתערבות, אלא גם שימש להם כשיח מסלק עכבות ומעניק פורקן לצורך צידוקם העצמי. זאת, על-ידי הגדרת מעשיהם כאמצעי הכרחי להשגת מטרה נעלה אשר צדקתה שוב לא היתה מושא לעיון אלא נקודת מוצא שאינה טעונה צידוק, שהפקיעה את תקפותם של העקרונות ההומניטריים שעליהם התחנכו. הסתבר שהמטען הרעיוני מצד אחד, וחוסר העקיבות והיעדרן של זיקות ערכיות בדוקטרינה האידאולוגית מצד שני, היו קשורים בקשר הדוק לגיבושה הסמלי של השקפת העולם לכדי "עמדה" (Haltung), "מנטליות", אשר אפשרה ליחיד לעשות את הדבר ה"נכון" ולבחור את הקיצונית ביותר מבין החלופות האפשריות לפעולה, ללא הרהור או דיון, אך גם ללא פקודה ברגע ה"מבחן".⁶²

אין פירוש הדבר שכל מפקדי האינזצגרופן, או אף מרביתם, נתנו דעתם על דקויות אידאולוגיות מורכבות כפי שהן מוצגות כאן, בשעה שעברו בארצות הכבושות בראש יחידותיהם ועסקו ברצח. אולם ייחוס מעשיהם לעיקרון רעיוני העניק להם מחד גיסא הגנה פוליטית מפני רשויות מתערבות, ומאידך גיסא שימש להם גם כצידוק כלפי עצמם וכלפי יחידותיהם, על-ידי הצגת פעולותיהם כאמצעי הכרחי להשגת מטרה נעלה שצדקתה שוב לא היתה מושא להרהור אלא נקודת מוצא שאין עליה עוררין.

עם זאת, תהא זו טעות להניח שהתפיסות המוצגות כאן הציבו מטרה פוליטית ברורה. משמעותן מתבררת רק כאשר מצרפים גורמים אלה אל הבנת מדיניות ההשמדה הנצינול-סוציאליסטית כתהליך מקצין והולך. הדחיפה לחלופות מקצינות וגוברות במטרה לאזן את האילוצים, שאת חלקם הגדול יצרו במו ידיהם, הדחיפה לצעדים שאך שנה לפני כן לא היו עולים על הדעת, אינה מצביעה על פעולה המתנהלת באופן אוטומטי אלא מותנית בתהליך של סילוק עכבות, של לגיטימציה אצל בעלי התפקידים האחראים בשורות הסיפ"ו. בסיס הכרחי להתפתחות מעין זו לא היה אפוא קיומה של מטרה שהוגדרה מלכתחילה או בהמשך הדברים, והיא שיש לרצוח את כל היהודים. מה שנדרש היה שלד לגיטימציה אידאולוגי, שבכל מקרה ייחודי אסר את הבחירה בחלופה הומנית ואשר היה ביכולתו להכריע את כל ההשגות, בין שטעמיהן פרגמטיים, פוליטיים או רעיוניים. דווקא כאשר אנו מזהים את תהליך הפעלת רצח העם כתהליך של הקצנה מצטברת, מתעוררת ביתר שאת השאלה בדבר גורמי הלגיטימציה וההנעה הרעיוניים של האחראים לפשעים. לא החתירה אל מטרה מוגדרת מראש היא התובעת הסבר, אלא הנכונות המתמדת והמתמשכת של היחיד להגדיר את מעשיו שלו שוב ושוב, לאחרים ולעצמו, כ"קשים אך בלתי נמנעים" לנוכח האילוצים.

⁶² Hermann Lübbe, "Rationalität und Irrationalität des Völkermordes," in: Hanno Loewy (ed.), *Holocaust, die Grenzen des Verstehens: Eine Debatte über die Besetzung der Geschichte*, Reinbek, 1992, pp. 83-92; Herbert, *Best*, pp. 196ff

ההתייחסות לתמונת העולם ולמנטליות של האחראים לפשעים אין בה משום תחליף לבחינת התהליך הפוליטי, אלא היא עצמה בחינה זו.

מהו אפוא הקשר בין הגישות האנטישמיות לגוניהן בקרב האוכלוסייה הגרמנית ובקרב האליטות הרעיוניות לבין רצח המיליונים עצמו? שאלות אלה יבחנו בעזרת דוגמאות אחדות, שכולן לקוחות ממחקרים חדשים.

הדוגמה הראשונה מתייחסת למה שכונה אריזציה. ההיסטוריון פרנק באיור מהמבורג בדק במחקריו את השאלה, מי יצא נשכר מהפקעת רכוש היהודים ובאיזה אופן.⁶³ עולה מן המחקר שעד 1939, פרט לממשלה ולבנקים הגדולים היתה זו בעיקר סביבתם הקרובה של היהודים שנכסיהם הופקעו - אלה שהיגרו מגרמניה ואלה שנשארו בה - שהשתלטה על חברותיהם ורכושם. בברלין לבדה נרשמו עד 1939 כ-25,000 מקרי הפקעה כאלה. אולם לא היה ידוע באיזו מידה נמשך הדבר לאחר פרוץ המלחמה. בהמבורג, הופקעו או עברו אריזציה בתור "נכסי אויב" עד 1945 למעלה מ-3,000 חלקות מקרקעין שהיו שייכות ליהודים. מבוקשות במיוחד היו דירותיהם של יהודים גרמנים שגורשו החל בסתיו 1941 ונרצחו מיד או כעבור זמן קצר בפולין או בברית המועצות.

בהקשר זה ראוייה לתשומת לב מיוחדת התנהגות הגאולייטרים, למשל קרל קאופמן מהמבורג, שהצביעו על מצוקת הדיור באוכלוסייה ה"גרמנית" ופנו אל הפירר בבקשה להורות על גירוש לאלתר של היהודים מעריהם או מאזריהם. כאשר בוחנים את ההשתלשלות הכרונולוגית מתחוור שיש לראות בהחלטתו של היטלר מספטמבר 1941 לגרש את יהודי גרמניה גם תגובה על פניות כאלה. אפשר להבחין כאן בקשר בין מניעים אנטישמיים למניעים תועלתניים של האחראים. במצב חירום מתמשך של זמן מלחמה, הדגשת מצוקת הדיור בגרמניה משמשת כהנמקה לתביעה לגירוש היהודים.⁶⁴ עם זאת, לא היה בביתם ובדירות המעטים שבהם התגוררו יהודים (בגרמניה כולה חיו באותה עת פחות מ-200,000 יהודים, ומרחב הדיור שאכלסו היה קטן מ-0.3 אחוזים מכלל מרחב הדיור הארצי) כדי להמציא פתרון של ממש למצוקת הדיור בגרמניה ואף לא למתן אותה. במובן זה לא היתה דרישת הגאולייטרים יותר מאשר פתרון מדומה, הוכחה לפעילות על חשבונה של קבוצה שהפכה ממילא לשולית. אולם האנטישמיות הקיצונית שרווחה בקרב המנהיגים הנאצים כבר הנמיכה את סף העכבות כלפי יהודים במידה כזאת שדי היה בעילה של מה בכך, או בעילה מדומה בלבד, כדי להביא לנקיטת צעדים ברמת קיצוניות שלא היה עולה על הדעת באותו זמן לנקוט בה כלפי קבוצות אחרות. לטישת העין אל הדירות המציאה עילה תועלתנית לדרישה לגירוש

Frank Bajohr, "Arisierung" in Hamburg: Die Verdrängung der jüdischen Unternehmer 1933-45, Hamburg, 1997

Peter Witte, "Zwei Entscheidungen in der 'Endlösung der Judenfrage': Deportation nach Lodz und Vernichtung in Chelmno," *Theresienstädter Studien und Dokumente* 1995), pp. 38-68

היהודים מגרמניה "אל המזרח". נראה שנדרשו גם הקשרים תועלתניים כאלה כדי להעניק לגיטימיות לפעולות כגון אלה.

דוגמת האריזציה בהמבורג מלמדת גם על פומביות ההליכים הללו. החל ב-1941, אחת לשבוע, נמכר בנמל המבורג או הוצע למכירה פומבית ציוד ביתי של יהודים מהמבורג, לאחר מכן מכל רחבי גרמניה, ולבסוף מכל מערב אירופה. פריטים מבוקשים במיוחד היו פרוות, שטיחים ורהיטים יקרים; אך גם מוצרי טקסטיל פשוטים, מנורות, כלי מטבח וצעצועים נמכרו כאן, בחלקם בזיל הזול. בסך הכול הוצעו למכירה במהלך המלחמה בהמבורג לבדה כ-60,000 טון של מוצרי טקסטיל וציוד ביתי שהיו שייכים ליהודים. כ-100,000 מתושבי המבורג רכשו במכירות הפומביות פריט זה או אחר של "רכוש יהודי". הכול ידעו שחפצים אלה היו שייכים ליהודים.

תופעה דומה היתה מה שכונה "מבצעי הפרוות" (Pelzaktionen). לפני הוצאתם להורג או גירושם למחנות ההשמדה נלקחו מיהודי מזרח אירופה מעילי הפרווה שלהם. חלקם הגדול נשלח אל מתפרות הוורמכט (שהתבססו בעיקר על עובדי כפייה יהודים). חלק קטן נשלח אל הרייך, שם חולק או נמכר, בייחוד בערים שסבלו מהפצצות אוויריות. גם כאן עשתה לה השמועה כנפיים חיש מהר וברור היה לכול למי היה שייך קניין זה. החרמת הרכוש, תחילה של יהודי גרמניה ולאחר מכן של יהודי אירופה כולה, לא היתה אפוא פעולה חשאית וממודרת. אדרבה, חלק לא מבוטל מאוכלוסיית גרמניה יצא נשכר ממנה. לפי המקורות העוסקים בעניין זה העומדים לרשותנו, לא עורר הדבר אי שקט באוכלוסייה. מובן שרוב הגרמנים לא ידעו, או לא ידעו במדויק, על המתרחש "במזרח". אבל לאן הלכו היהודים שבדירתם התגוררו, שחנותם נמסרה לידיהם? מה עלה בגורלם של אלה שעל הספה שלהם ישבו, שאת מעיל הפרווה שלהם לבשו, שהתווית "בית האופנה הירש, קרקוב" עוד היתה תפורה על בטנתם? איש לא רצה לדעת והכול העדיפו שלא לשאול.

המקורות העומדים לרשותנו, בפרט הביוגרפיים, הסובייקטיביים באופיים, כוללים אזכורים רבים על המידע שחלחל אל הרייך על אודות גורל היהודים "במזרח" - באמצעות דברים מפורשים או משתמעים של חיילים שחזרו לחופשת מולדת.⁶⁵ אולם אין בנמצא סימנים לכך שמידע זה עורר תגובות של דאגה כלשהי בגרמניה. לנוכח דאגותיהם האישיות, במיוחד לאחר פרוץ המלחמה, היו רוב תושבי גרמניה אישיים מן הסתם לדברים אלה שהגיעו לידיעתם. מדוע היה אדם שבנו או אביו נמצאו בשדה הקרב או היו חשופים להפצצות בעירו

Walter Manoschek (ed.), *"Es gibt nur eines für das Judentum, Vernichtung": Das Judenbild⁶⁵ in deutschen Soldatenbriefen*, Hamburg, 1995; Hans Mommsen, "Was haben die Deutschen vom Völkermord an den Juden gewußt?" in Walter H. Pehle (ed.), *Der Judenpogrom vom 1938: Von der "Reichskristallnacht" zum Völkermord*, Frankfurt a.M., 1988, pp. 176-200; Walter Laqueur, *Was niemand wissen wollte: Die Unterdrückung der Nachrichten über Hitlers "Endlösung"*, Frankfurt a.M./Berlin/Vienna, 1981; Herbert and Sibylle Obenaus (eds.), *Schreiben, wie es wirklich war: Die Aufzeichnungen Karl Dürkefeldens aus der Zeit des Nationalsozialismus*, Hannover, 1985

שלו חייב לגלות עניין בגורלה של קבוצה קטנה, שמאז ומתמיד יוחסו לה בצדק או שלא בצדק דברים שליליים, ואשר בדרך כלל לא היה לו קשר קרוב אליה? לפני המלחמה, וכל שכן במהלכה, לא ראתה האוכלוסייה הגרמנית במדיניות כלפי היהודים נושא בעל חשיבות. הימנעות מחקירה ודרישה בכל הקשור לדיווחים ולשמועות על כל אשר אונה ליהודים, וכן מהרכבת הדברים לתמונה שלמה ומהסקת מסקנות ממנה, מבטאה כאשורו את תהליך ההדחקה.

הדוגמה השנייה שאביא מתייחסת לליטא בשלהי הקיץ ובסתיו של 1941, ולמחקריו של ההיסטוריון כריסטוף דיקמן מפרייבורג.⁶⁶

בעיר קובנה התגוררו כ-40,000 יהודים. מיד לאחר כניסת הגרמנים לעיר החל בה טבח מזעזע, שיקצרו המילים לתארו לפרטיו. בפקודת האיינזצגרופה של הסיפ"ו והס"ד ערכו לאומנים ליטאים מצוד אחר היהודים בעיר והיכו או ירו במאות מהם. לאחר מכן העבירו הגרמנים כ-7,000 יהודים לקסרקטין בעיר, הפורט השביעי.⁶⁷ חלקם הגדול, רובם ככולם גברים, נורו למוות בימים הבאים על-ידי יחידות המשטרה הגרמניות ושוטרי עזר ליטאים - בנימוק שמדובר בבולשוויקים יהודים. הגברים ששרדו, ועמם הנשים והילדים, נכלאו במהלך השבועות הבאים ברובע מגודר בקובנה, שהפך לגטו. כעבור שמונה שבועות, בתחילת ספטמבר 1941, החלו השלטונות הגרמנים להיערך לפינוי חלק מהגטו. כבאזורים האחרים בברית המועצות הכבושה, נועדו היהודים שהוגדרו כמיותרים להיות מוצאים להורג בירייה - כעת גם נשים וילדים.

במשך זמן רב היו הדעות חלוקות על האופן שבו הוחל בביצוע רצח העם ביהודים בברית המועצות. העובדה שהאיינזצגרופן הגרמניים, יחד עם יחידות משטרה אחרות, החלו ברצח המוני בירייה של גברים יהודים ימים ספורים בלבד לאחר תחילת המלחמה, בפרט במדינות הבלטיות, העידה לכאורה על כך שיחידות אלה שוגרו לברית המועצות כשבאמתחתן מצויות פקודות קונקרטיות לביצוע רצח המונים ביהודים.⁶⁸ אולם דיקמן מצליח להראות שאין הדבר כן. המשימה שהוטלה על האיינזצגרופן ועל היחידות המשטרתיות המיוחדות היתה לשמור על הביטחון בעורף החזית - מתוך הנחה שהאיום הרב ביותר הנשקף לו הוא מצד קומוניסטים ויהודים, תוך שהבולשוויזם נתפס כביטוי הפוליטי לשלטון היהדות. ההוצאות

⁶⁶ Christoph Dieckmann, "Das Getto und das Konzentrationslager in Kaunas 1941-1944," in Ulrich Herbert, Karin Orth and Dieckmann (eds.), *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur*, Göttingen, 1998. השווה מאמרו של כריסטוף דיקמן בכרך זה.

⁶⁷ Ernst Klee, Willi Dressen and Volker Riess (eds.), תיאורים ותצלומים מן הפוגרומים האלה, ראה: *Schöne Zeiten: Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer*, Frankfurt a.M., 1988

⁶⁸ Peter Longerich, "Vom Massenmord zur 'Endlösung': Die Erschießung von jüdischen Zivilisten in den ersten Monaten des Ostfeldzuges im Kontext des nationalsozialistischen Judenmords," in Bernd Wegner (ed.), *Zwei Wege nach Moskau: Vom Hitler-Stalin-Pakt zum "Unternehmen Barbarossa"*, Munich, 1991; Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"*, Berlin, 1996

להורג ההמוניות הראשונות של גברים יהודים החלו ביולי 1941 בנימוק זה, אשר אין ספק כי מפקדי אותן יחידות היו משוכנעים בצדקתן. אם לחדד את העניין, הגברים היהודים נרצחו בנסיבות אלה מכיוון שמפקדי יחידות המשטרה הגרמניות האמינו שהיהודים מסכנים את ביטחוננו של כוח הכיבוש הגרמני. לא היתה דרושה הוכחה שאלה הם אכן פני הדברים, ואותה סברה נתפסה כעובדה שרירה וקיימת. הדעה כי משהו חייב להיעשות ביהודים תאמה את ההשקפה האנטישמית הבסיסית הנפוצה; סף העכבות כלפי היהודים צנח זה מכבר לרמה נמוכה ביותר. יחד עם זאת, נדרש מניע נסיבתי כדי להעניק לגיטימיות לפעולות כמו הוצאות להורג המוניות ביריה, ולהביא לפתיחתן בפועל.

בעקבות ביקורו של הימלר ביחידות המשטרה והס"ס שלו באזורים הכבושים בצפון ברית המועצות, החלו איינזצגרופן ויחידות של ואפן ס"ס במחצית אוגוסט 1941 גם ברצח שיטתי של נשים וילדים יהודים.⁶⁹ שני גורמים עיקריים, שלא נגדו זה את זה, פעלו בהכרעה על צעד זה. ראשית, תכניות ההתיישבות ארוכות הטווח ועקירת האוכלוסין כדי שהשטחים שנכבשו זה מקרוב במזרח, ובפרט באזור הבלטי, יימצאו בשלטון גרמני ויושבו על-ידי גרמנים, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בתכניות הרבות שפותחו בלשכת קומיסר הרייך לחיזוק הלאומיות הגרמנית ובגופים אחרים. לשם כך היה על האוכלוסייה היהודית להיעלם מהם. עם זאת, אבד הכלח על כל התכניות שהתייחסו לברית המועצות ודנו בהעברת יהודיה בבוא היום "אל המזרח" - לכל המאוחר מרגע שנתחוו שניצחון מהיר על הצבא האדום שוב אינו בגדר האפשר, קרי משלהי קיץ 1941. פירושו של "להיעלם" היה חייב להתפרש עתה רק כ"למות". אולם לאחר שרבות גברים יהודים כבר נרצחו, שוב לא נראה צעד זה, שנועד לכלול במבצע גם נשים וילדים, חמור כל כך.

היה גם מניע נוסף לכך: הנשים והילדים היהודים לא היו שמישים ככוח עבודה, ועד מהרה דיברו הכול על "אוכלי חינם". לנוכח המחסור המחרף והולך במזון באזורים שנכבשו זה מקרוב, מחסור שגם יחידות הוורמכט החלו לקבל עליו, גבר הלחץ לצמצם את מספר הפיות. שוב הופיע אותו מניע או דחף נסיבתי שהודרך כביכול על-ידי קו מחשבה תועלתני - לחדול לספק מזון לנשים ולגברים היהודים ותחת זאת להוציאם להורג.⁷⁰

אולם בקובנה התרחש דבר נוסף. כמה אלפי שבויי מלחמה סובייטים שוכנו במחנה צריפים ליד שדה התעופה ההרוס. כבשאר חלקי ברית המועצות באותה תקופה, לא קיבלו שבויי המלחמה מזון מידי השלטונות הגרמניים, או קיבלו מזון בכמות בלתי מספקת, ורבים מהם גוועו ברעב. שיעור התמותה היומי עלה בתחילת חודש ספטמבר מ-50 ללמעלה מ-300

⁶⁹ Ogorreck, *Einsatzgruppen*, pp. 176-209; Aly, *Endlösung*, p. 78

⁷⁰ על הטיעון בדבר הקשיים באספקת המזון ראה מאמריהם של כריסטוף דיקמן וכריסטיאן גרלך בכרך זה וכן Aly, *Endlösung*, pp. 164ff; על מדיניות אספקת המזון הנאצית הכוללת, ביתר הרחבה, אם כי מתוך התמקדות בתקופה שלפני המלחמה, ראה: Gustavo Corni and Horst Gies, *Brot, Butter, Kanonen: Die Ernährungswissenschaft in Deutschland unter der Diktatur Hitlers*, Weinheim, 1996

נפש. עד סוף החודש מתו כמעט כל החיילים הסובייטים שהוחזקו במחנה. עקב כך לא נמצאו בידי שלטונות הכיבוש הגרמניים די ידיים עובדות להקמתו מחדש של שדה התעופה. מנהל לשכת העבודה הגרמנית, שהוקמה בינתיים בקובנה, פנה אפוא אל עמיתו בממשל האזרחי שהיו מופקדים על היהודים בבקשה לעצור את "פינוי החלקי" של הגטו היהודי, מכיון שהוא זקוק ליהודים למילוי מקום החיילים הסובייטים בהקמת שדה התעופה.

בקשתו נענתה, וכ-3,000 יהודים החלו בעבודת פינוי ההריסות בשדה התעופה של קובנה. אף-על-פי-כן המשיכו הממשל האזרחי והסיפ"ו להחזיק בדעה כי שיעור היהודים הבלתי כשירים לעבודה בגטו קובנה גבוה מדי ויש לצמצמו. נערכה סלקציה בקרב תושבי הגטו על-פי כשירותם לעבודה, שכתוצאה ממנה הועברו לפורט התשיעי 2,000 גברים, בעיקר קשישים, כ-3,000 נשים וכ-5,400 ילדים. שם הם נורו למוות בתוך יומיים על-ידי אנשי איינזצקומנדו 3 מגדוד 11 של המשטרה, כלומר האורפ"ו, ועל-ידי שוטרי עזר ליטאים.

המבצע הוצא אל הפועל בלא כל מעטה של חשאיות. ההתרחשות כולה התנהלה לעין כול: מותם ברעב של השבויים הסובייטים, הפוגרומים ובעקבותיהם רציחתם של המוני היהודים ברייה. על הפעולה ניצחו המפקד הצבאי המקומי והסיפ"ו, ולאחר הקמת הממשל האזרחי הגרמני, השלטונות האזרחיים הגרמניים. השמירה על היהודים הופקדה תחילה בידי יחידות המשטרה, ולאחר מכן בידי יחידת "חיל הנהגים הגרמנים הנציונל-סוציאליסטים" (Nationalsozialistischer Deutscher Kraftfahrerkorps, NSKK) שהיתה במקרה פנויה. האחריות לשבויי המלחמה נמצאה בידי פיקוד הוורמכט, במקרה זה בידי המפקד האזורי לענייני שבויי מלחמה. כל גורמי השלטון הגרמניים בקובנה נטלו חלק בדיון על גורל היהודים. בדומה להתפתחויות בקובנה, התנהל באותם שבועות התהליך המתואר בכל הערים הגדולות בליטא, בלטביה, באזור הבלטי ובאזורים הכבושים בברית המועצות. תהליך רציחת מיליוני בני אדם, עניין ההולך ומתבהר ככל שבוחנים אותו ביתר העמקה, לא היה התרחשות מנותקת מכלל פעולות ממשל הכיבוש, אלא חלק ממדיניות הכיבוש הגרמנית במזרח אירופה. כדי להניע את תהליך רצח ההמונים לא נדרשה התגייסות מיוחדת מצד האורפ"ו, שלקח בו חלק. יש להניח שגישתם האישית של השוטרים כלפי היהודים לא היתה אחידה. אולם לא בזה היה העיקר. הנקודה המכריעה, כך הסתבר, היתה שלשיקולים הומניטריים-אנושיים כלפי היהודים לא נודעה עוד כל חשיבות גם אצל גרמנים שכלל לא ראו עצמם כאנטישמים, אולי אף לא כנאצים. עתה פעלו עליהם האדישות, קהות הרגש והברוטליזציה יותר מאשר הנכונות להשלים עם מה שעוללו אחרים. לגבי רבים די היה בכך כדי להשתתף ברצח. אין ספק שרבים פעלו מתוך שנאה וקנאות; אולם לאחרים לא היו מניעים כאלה, מכל מקום לא

בהתחלה. יאן-פיליפ רמטסמה הסיק מכך את המסקנה הגורלית: "רבים עשו זאת מכיוון שכך חפצו; אבל השאר חפצו בכך מכיוון שעשו זאת".⁷¹

מקרה זה מצביע גם על כך שיש בהחלט מידה של שרירותיות בהבחנה בין קבוצות שונות של קרבנות מדיניות ההשמדה הנציונל-סוציאליסטית. שואת היהודים, בהיותה מטרה בפני עצמה - בקיצוניותה, בהיקפה ובאורח ביצועה - היתה מחד גיסא התרחשות ספציפית, אולם מאידך גיסא, מצד ביצועה, היתה בה זיקה למבצעים של רצח המוני של קבוצות אחרות, עד שבמקרים מסוימים אף היה אפשר להחליפם זה בזה. הדבר מצדיק גם הטלת ספק בהנחה כי בכל המקרים אפשר לזהות בבירור את הבדלי המניע אצל מבצעי הפשעים ביחס לקבוצות הקרבנות השונות.

לבסוף, המקרה המתואר מלמד גם על הקשר בין יסודות תועלתניים לאידאולוגיים. הוא חושף צורות שונות של אנטישמיות. בקרב חלק ממבצעי הפשעים הגרמנים, אך גם בקרב הליטאים, מתגלה שנאת יהודים ברברית, אף שבמובנים מסוימים עודנה מסורתית. הפרספקטיבה שלהם היא בעיקר זו של הפוגרום, אף שהם משמשים מוציאים לפועל מרצון של פעולות החורגות הרבה מעבר לפוגרומים, שלא נולדו מיזמתם.

מצד שני נחשפת מעין אנטישמיות אינטלקטואלית, בעיקר בקרב מפקדי הסיפ"ו והאיינזצקומנדו. האיבה ליהודים מצטיירת כאן כגילוי של תמונת העולם הפולקית הקיצונית, הרווחת בקרב קבוצה מרכזית זו. ייחוס הפעולה האישית לתמונת עולם כזו לא זאת בלבד שהעניק הגנה כלפי רשויות מתערבות, אלא פעל כשיח מסיר עכבות ומנקה מאשמה גם לצורך הצידוק האישי - על-ידי הגדרת המעשה האישי כאמצעי הכרחי להשגת מטרה נעלה, הגדרה שהפקיעה את תקפותם של העקרונות ההומניים שעליהם התחנכו מבצעי הפשעים.

לבסוף מתגלה לעינינו גם חוסר העניין ששרר בקרב חלק ניכר, שאין להגדירו במדויק, של האוכלוסייה הגרמנית, בפרט בקרב השלטונות האזרחיים והצבאיים. האמור באנשים שאמנם לא קידמו את הצעדים נגד היהודים מיזמתם, ואולי אף לא חפצו בהם, אך לא נותר בהם עוד הכוח המוסרי לקום נגדם. קבוצה זו, שיש להניח כי היתה הגדולה ביותר בקרב הגרמנים באזורים הכבושים במזרח, היתה מוכנה בסופו של דבר להשלים גם עם רצח היהודים - כשה נומק לא בשנאת יהודים אלא בנסיבות ובאילוצים, וכשהוגדר כתופעת לוואי שולית של תכנית גדולה וחשובה (למשל, השליחות הגרמנית וההתיישבות במזרח, הניצחון על הבולשוויזם, או באופן כללי לגמרי - הניצחון), אשר העלאת השגות כלפיה נחשבה להתנהגות בלתי פטריוטית גם בעיני אלה שלא נטו אהדה יתרה לנציונל-סוציאליסטים.

⁷¹ Jan-Philipp Reemtsma, "Individuelle und kollektive Tötungsbereitschaft," Vortrag bei der Konferenz "Neuere Tendenzen der Holocaustforschung," Kulturwissenschaftliches Institut Essen, 20.3.1997

דברים אלה מצביעים על משקלם של המניעים התועלתניים שהופיעו במשך התהליך המתואר. ראשית, ההיבטים הביטחוניים - חיסול הגברים היהודים כאמצעי להשקטת האזורים שבעורף החזית. שנית, הנכונות לראות את רציחתם של אלפי גברים יהודים כצעד ביטחוני נשענת על ההנחה כי ההתנגדות לגרמניה והבולשוויזם הם בכללם מעשה ידי היהודים. במובן זה מסתברת ההתייחסות לבעיה הביטחונית כביטוי ספציפי של גישה אנטישמית בסיסית, אשר הטיעון הענייני - ביטחון - נגזר ממנה בהתאם לנסיבות. אף-על-פי-כן נראה שזהו דבר הכרחי, בהיותו מעין הוכחה אמפירית לנכונותה של הדעה הקדומה האנטישמית. רצח היהודים כמחבלים בכוח מוכיח את ההנחה שמדובר באויבי גרמניה - שאלמלא כן הרי לא היו נענשים בחומרה כזאת: המעשה הופך את הדעה הקדומה לעובדה. מנגד עומד הטיעון בדבר המחסור במזון, המועלה בעיקר על-ידי הוורמכט: מאחר שאין די מזון לכולם, יש לחסל את הנשים והילדים כמי שאינם כשירים לעבודה. אולם הדרישה להקטנת מספר האוכלים מכוונת בהחלטיות ובנחישות לקבוצה מוגדרת - זו שזכות קיומה, בגין מסורות אנטישמיות, מוכרת רק על תנאי, ומכל מקום פחות מזו של קבוצות אחרות. כך מוליכה מצוקת המזון אל הפחתת מספרם של אלה הנמצאים בתחתית המדרג האידאולוגי - היהודים. על-ידי כך, חיסולם של יהודים כאסטרטגיה לפתרון בעיות אפשר שימוש גם באמצעי חירום אחרים; ודבר זה, בתורו, העניק לרציחת קבוצות גדולות והולכות של יהודים משמעות המתנתקת בהדרגה מן המקרה התועלתני הפרטני.

ראוי להדגיש שמדובר בהנמקות בעלות כושר השתנות רב. חלק ניכר משבויי המלחמה הסובייטים נפל גם הוא קרבן למדיניות המזון המגבילה - דבר שהוכשר בטענה שאין בנמצא די מזון להמוני בני האדם הללו. למעשה, מותם של שבויי המלחמה הסובייטים קשור במישרין למדיניות ההרעבה שעובדה עוד לפני פרוץ המלחמה כבסיס לאסטרטגיה הגרמנית כלפי האוכלוסייה הסובייטית, ותורגמה עתה בהדרגה לשפת המעשה.⁷²

דוגמה שלישית: בימים הראשונים של אוקטובר 1941 החליט הממשל האזרחי בדיסטריקט גליציה, כפי שכבר הוחלט בלבוב ובערים ובמחוזות אחרים, להעביר לגטו את יהודי סטניסלבוב. אולם הגטו נועד לקלוט פחות יהודים משהתגוררו בסטניסלבוב. קצין המשטרה והס"ס הבכיר קצמן, ומפקד הסיפ"ו טנצמן, הטילו לפיכך על קריגר (Krüger), לצמצם את מספר יהודי סטניסלבוב.

ביום ראשון, 12 באוקטובר, יום חג יהודי, נועד להתבצע אותו "צמצום מספרי". היו דנרט נצטווה להגיש עוד באותו יום מפות עירוניות לתכנון הפינוי. עתה הטיל השופ"ו (Schutzpolizei, Schupo) הגרמני על משטרת העזר האוקראינית הכפופה לו לכרות שתי

⁷² ראה מאמריהם של כריסטוף דיקמן וכריסטיאן גרלך בכרך זה; Rolf-Dieter Müller, "Von der Wirtschaftsallianz zum kolonialen Ausbeutungskrieg," in *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 4: Der Angriff auf die Sowjetunion, Stuttgart, 1983; ראה גם הספרות המצינית בהערה 33 על Generalplan Ost.

חפירות גדולות בשטח בית העלמין היהודי, ששכן מרחק מה מחוץ לסטניסלבוב. בבוקר ה-12 באוקטובר התייצבו פלוגות 1 ו-2 של גדוד המשטרה 133 למסדר, והוקצו ל"אקציה היהודית". בעיר הוקמו מספר נקודות איסוף שמהן הובלו היהודים שנעצרו בשיירות בנות 250 איש לבית העלמין היהודי.

סמוך לשעה 10-11 לפני הצהרים החל החיסול בירי. הקרבנות הוכנסו לבית העלמין דרך שער גדול, שם נצטוו להתיישב על הקרקע ליד השער כששומר חמוש בתת-מקלע משגיח עליהם. עתה הובלו הקרבנות בקבוצות קטנות אל אחת החפירות הגדולות, שם עמדו היורים בשורה זה לצד זה. בדרכם אל מותם היה על היהודים לעבור ליד שמיכות שנפרשו על הקרקע ולהניח עליהן את חפצי הערך שלהם ואת פרוותיהם. עתה נצטוו לעמוד בקבוצות של חמישה אנשים על שפת החפירות ושם נורו למוות, עוללים בזרועות הוריהם.

משהחלו היריות פרצה בהלה בקרב היהודים הממתנים. הם נהרו במאותיהם לשער בית העלמין, כשאחדים מהם נרמסים אגב כך למוות. שוטרים וסייענים, ומן הסתם גם צופים, הדפו את היהודים חזרה אל שטח בית העלמין. ליד כל אחת משתי החפירות הוצבו 15-20 יורים, אנשי סיפ"ו ואנשי גדוד המשטרה. קיימות עדויות לכך שעקב מחסור בכוח אדם גויסה למבצע גם משטרת הרכבות, ויש להניח כי גם אנשיה היו בין היורים. בבית העלמין נאספו צופים סקרנים, בייחוד אנשי הוורמכט, עובדי הרכבת ושוטרים, שעקבו אחר המתרחש והרבו לצלם.

היום אי אפשר עוד לברר את מספרם המדויק של הקרבנות. לפי הסברה הובלו אל מקום ההריגה כ-20,000 נפש, דהיינו כשני שלישים מן הקהילה היהודית. לפי אמדן היו דנרט נרצחו 10,000 עד 12,000 נפש, עד שיחידות המשטרה נאלצו להפסיק את האקציה בשל החשיכה.

שעה שמפקד האקציה קריגר ערך עוד באותו ערב "חגיגת ניצחון" לאנשיו, עסקה בבוקר שלמחרת חוליה מגדוד המשטרה בחיפוש אחר פצועים בשטח בית העלמין וחיסלה כל פצוע שגילתה. קריגר שיגר למשרד הראשי לביטחון הרייך בברלין דוח מסכם על האקציה. במשך שבועות היה הטבח נושא השיחה העיקרי בסטניסלבוב ובסביבתה. סקרנים רבים הגיעו לבית העלמין כדי לחזות בשרידים האחרונים, שכן המתים נקברו בצורה רשלנית ביותר. יש להניח כי פרטי האקציה דווחו גם למושל הגנרל-גוברנמן פרנק, שכעבור עשרה ימים הגיע לביקור בסטניסלבוב.

דוח זה על יום ראשון העקוב מדם בסטניסלבוב, ב-12 באוקטובר 1941, מובא במחקריהם של תומס זנדקילר ודיטר פול על ה"פתרון הסופי" בגליציה.⁷³ הדוח מתאר את שגרת היום יום של רצח העם. בגליציה בוצעו מעשי טבח רבים כאלה, עד שבאביב 1942

⁷³ Pohl, *Judenverfolgung in Ostgalizien*, pp. 144ff ; Sandkühler, *"Endlösung" in Galizien*, pp.150ff

החלו הגרמנים לחסל את רוב היהודים במחנה ההשמדה בלז'ץ. במובנים רבים זהו דוח סימפטומטי. הוא מלמד עד כמה היו התרחשויות אלה גלויות לעין הציבור, ועל מספרם הרב של הלא-מעורבים שצפו במתרחש או באו לזירת ההתרחשות לאחר מעשה. קיימות עדויות ראייה רבות על הטבח. כאן, כמו ברוב המקרים האחרים, הרבו הצופים לצלם; באחדים מן המשפטים שנערכו לאחר המלחמה אף דובר על סרטים שצולמו במסרטות קטנות על-ידי אנשי הממשל האזרחי. הם הוצגו בביתם בגרמניה.

מעל לכול, מסתבר שמספרם של אלה שהיו שותפים באופן ישיר או עקיף למדיניות הרצח הנאצית גדול לאין ערוך ממספרם של מי שאחזו ברובים או נעלו את תאי הגזים. בניגוד למצב ברייך פנימה, רצח ההמונים שבוצע ביהודים בשטחים הכבושים במזרח לא היה בגדר סוד. אין ספור פקידים בשלטונות הכיבוש הגרמניים, נציגי מפלגות ורשויות למיניהן, אנשי משטרה וורמכט, עובדי המטות הכלכליים ומפעלי תעשייה, עובדי שלוחות כמו אלה של הרכבת ומינהל העבודה, עסקו ברצח או לקחו חלק בתהליך הגירוש, הסלקציה, הקמת הגטאות, עבודת הכפייה ובסופו של דבר במעשה הרצח עצמו. מכאן התפשטה במהרה הידיעה, או החשד, בדבר רצח ההמונים.

הסברות בדבר תכנית רצח סודית נשמעו, על כן, כשיא הציניות לכל מי שקרא אי פעם על ההתמקחות המדהימה שהתנהלה בין שלוחות השלטונות הגרמניים לבין נציגי מפעלים על 1,000, 2,000 או 3,000 יהודים, משום שהבלתי כשירים לעבודה נרצחו לאלתר והשאר זמן קצר לאחר מכן.

אשר למספר המשתתפים במעשה הרצח, יש לומר שתפיסת רצח ההמונים כמין תהליך אנונימי, כ"המתה מתועשת", יש בה כדי להטעות. מספר היהודים שחוסלו בגז במרכזי ההשמדה הגדולים הסתכם בכ-60 אחוזים מששת מיליוני היהודים שנרצחו. וגם שם - באושוויץ, בטרבלינקה, במיידנק - נדרשה השתתפותם של אין ספור פקידים, נציגי מפלגה, קצינים ושוטרים כדי לרשום את היהודים, לכנסם, לגרשם, לשלחם לעבודות כפייה, להזינם, לאחר מכן להביאם למתקני ההשמדה ולבסוף לרוצחם. ההנחה בדבר מוות "נקי" בגז אינה תואמת את מה שהתרחש בשלבים נרחבים של רצח העם. בשלבים שונים בתקופת השואה עסקו בהשמדת בני אדם בדרכים מסורתיות בתכלית, ואפילו ארכאיות, עם מספר גבוה בהתאם של מבצעים ישירים. ההנחה שהיה זה רצח עם "מתועש", מודרני כביכול, השובר את המבנה רוצח-קרבת של הטבח ומעמיד במקומם יחסים אנונימיים, ניתנת לזיהוי כניסיון לתפוס את רצח ההמונים בדרך זו כהמתה של המונים, כמעט מטפיזית, של קרבנות אלמונים, ללא מגע יד אדם.

הדוח על הטבח בסטניסלבוב מאלף גם בכל הקשור להקצנת המדיניות האנטי-יהודית בסתיו 1941. בספטמבר של אותה שנה שרר חוסר בהירות ביחס להמשך התפתחותה של ה"מדיניות היהודית". המינהל של פרנק הסתמך על אישורים מטעם היטלר, שלפיהם יהודי

פולין והיהודים שגורשו לפולין לא יישארו שם לאורך זמן אלא ישולחו בזמן נראה לעין "למזרח". לשם תזכורת בדבר דחיפות הגירושים הללו, היה על פרנק לדאוג לכך ששהותם של היהודים בגנרל-גוברנמן תהיה ארעית ולהימנע מכל מה שהיה עלול להאריכה. ממשל הגנרל-גוברנמן השתדל לפיכך להציג את תנאי המחיייה של היהודים בצורה מובלטת ככל האפשר כ"בלתי נסבלים". מאותה סיבה נאסרה הקמת גטאות חדשים, מה גם שאלה הסתברו כבעייתיים ביותר מבחינת הגרמנים. כדי שהגטאות ישאו את עצמם מבחינה כלכלית היה צורך להקים להם תשתית למקומות עבודה יצרניים. דבר זה היה כרוך בהשקעות נרחבות שרווחיותן היתה מושגת רק בטווח הארוך, מה שנגד את העיקרון של "שהייה ארעית" של היהודים בגנרל-גוברנמן.⁷⁴

עם זאת, תבעו השלטונות האזרחיים המקומיים הקמת אזורי מגורים סגורים ליהודים, שנראו להם כסיכון ביטחוני לנוכח קרבת הגבול ההונגרי. אי לכך הוסכם - ככל הנראה ביזמתם של מפקד הסיפ"ו בגנרל-גוברנמן שנגרת (Schöngarth), מפקד הסיפ"ו בלבוב שנצמץ, ומפקד הסיפ"ו והמשטרה בגליציה קצמן - להקים גטאות קטנים במחוזות הדרומיים של גליציה, שההשקעה בהם לא תהיה רבה.⁷⁵ אולם מאחר שבאותם אזורים חיו יותר יהודים מאשר הגטאות יכלו להכיל, הוחלט שהיהודים העודפים יחוסלו.

קיימות עדויות לכך שבמהלך אוקטובר 1941 הושגה הסכמה בין היטלר, הימלר והיידריך "לפתור" את השאלה היהודית, לפחות במזרח אירופה, לא על-ידי גירושים אלא על-ידי רצח המוני, אף-על-פי שאין לקבוע בוודאות את היקף הפעולה שתכננו ואת פרקי הזמן שקצבו לה.⁷⁶ יחד עם זאת, אילו חלה כבר באותו זמן פקודה כללית ל"פתרון סופי", היה תהליך הקמת הגטאות ורציחת היהודים שלא נמצא להם מקום בהם, אשר התנהל עד שלהי ספטמבר 1941, חסר כל היגיון. מן הסתם נדרשו נסיבות מעניקות שיתנו לגיטימציה כהנמקה לרצח המוני. הדבר מבליט את זיקת הגומלין בין המרכז בברלין למחוזות: הרשויות בברלין הגיבו על הדיווחים שהגיעו מכל המקומות על ה"תנאים הבלתי נסבלים" ועל השאלות מה לעשות ביהודים בהוראות, או באישורים בדיעבד, לצעדים מקצינים והולכים, דבר שהחיש בתורו פעולה מקדימה במחוזות.

אל מול הלחץ שהפעילו שלטונות הכיבוש האזוריים, ובעיקר הסיפ"ו, על ההנהגה בברלין "להרחיק" את היהודים מאזוריהם, חסר בברלין גורם שיציב סכר לכך. אם בסתיו 1939 עוד מתח הוורמכט ביקורת על מעשי האיינזצגרופן, הרי שמתחילת המלחמה נגד ברית המועצות

⁷⁴ Ulrich Herbert, "Arbeit und Vernichtung: Ökonomisches Interesse und Primat der 'Weltanschauung' im Nationalsozialismus," in Herbert (ed.), *Europa und der "Reichseinsatz": Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938-1945*, Essen, 1991, pp. 384-426; Aly, *Endlösung*, pp. 317-357

⁷⁵ Pohl, *Judenverfolgung in Ostgalizien*, pp. 154ff; Sandkühler, "Endlösung" in Galizien, pp. 155ff

⁷⁶ Aly, *Endlösung*, pp. 358ff

לא הובעה עוד כמעט כל התנגדות. גם האוכלוסייה המקומית בשטחים הכבושים לא גילתה התנגדות לפעולות המתרחבות של חיסול היהודים. לודולף הרבסט הגדיר תופעה זו "תהליך ניתוק" (Entkoppelungsprozess), בציינו כי "ההנהגה, ששקלה אפשרות של השמדה מבלי לתת פקודה להשמדה, היתה יכולה לגשת לביצועה, כיוון שלא נתקלה עוד בהתנגדות מתאימה".⁷⁷

הנימוקים לרצח ההמונים התייחסו תמיד לסכנות או לאיומים, שיהיה אפשר למונעם על-ידי "חיסול" היהודים: "טיהור אזורי העורף" של החזית המזרחית למשל, או "ביעור קני פרטיזנים", חיסול השוק השחור, מניעת מגיפות, פעולות עונשין על מעשי חבלה או על התנקשויות בחיי חיילים גרמנים או הדברת הבולשוויזם. האנטישמיות מצאה את ביטוייה הייחודי בכך שרדיפת היהודים, דיכויים ורציחתם נומקו במטרות תועלתניות, ובכך שמבצעי הפשעים סברו כי אלה הם נימוקים משכנעים: היהודים כנושאי הבולשוויזם, כמפיצי מחלות, כמרגלים וכפרטיזנים. לחלופין נאמר: אין עוד מרחב למגורים עבור יהודים, ומשום כך יש לצמצם את מספרם; או: המשך הזנת היהודים שאינם כשירים לעבודה מסכן את הספקת המזון לצבא. בדרך זו נקשר רצח העם עם מטרות פוליטיות, צבאיות, משטרתיות, דמוגרפיות, בריאותיות או עם בעיות של מזון, ומצא תמיכה ממניעים פטריוטיים גם בקרב מי שהאמינו כי בלבם פנימה הם רחוקים מן הנציונל-סוציאליסטים.

תהליך זה לא התנהל באופן אוטומטי. סופו של התהליך, שהחל ביצירת "אילוצים" חדשים לבקרים שהצריכו פתרונות מקצינים והולכים עד לרצח ההמונים, היה שקוף מבחינת הדמויות המרכזיות בו, כמו שנגרת, טנצמן או גלובוצניק. בנוסף, תהא זו טעות להניח שדמויות מרכזיות אלה התמקדו אך ורק בתחומי הסמכות שהופקדו עליהם. המידע על המתרחש בחזיתות ובשאר השטחים הכבושים בדרגי הפיקוד של הוורמכט והסיפ"ו, שהיו מעודכנים להפליא, היה מן הסתם רחב ומדויק יותר משמקובל להניח. ידיעות על המתות המונים בירי התפשטו כאש בשדה קוצים באזורי הכיבוש השונים, והועברו בין השאר על-ידי חיילים בחופשה או חיילים שהועברו ליחידות אחרות גם מעבר לגבולותיהם. אי לכך יש להניח שמי שתבע בסתיו 1941 במערב אירופה או במזרחה את גירושם של יהודים, ידע על השמועות בדבר מבצעי ההמתה ההמוניים בידי האיינזצגרופן בברית המועצות. משום כך אין לראות בדרישת הגירוש "פתרון של מצוקה", ביטוי צרף למצב קשה כביכול. מתברר כי המושלים האזוריים ניסו אמנם להציג את צעדיהם נגד היהודים כביטוי של אילוצים ו"תנאים בלתי נסבלים", כתוצאה של החלטות ענייניות, אך למעשה היו מעודכנים היטב במתרחש באזורים אחרים, כלומר הם ידעו שהצעותיהם והחלטותיהם בהקשר זה מקפלות בתוכן משמעות רבה יותר מכפי שנדמה לכאורה.

⁷⁷ Ludolf Herbst, *Das nationalsozialistische Deutschland 1933 bis 1945: Die Entfesselung der Gewalt: Rassismus und Krieg*, Frankfurt a.M., 1996, pp. 378f

הלחצים להקצנת המדיניות האנטי-יהודית ב-1941, לא צמחו מתוך התפתחויות עצמאיות אלא היו יזומים. ההנמקות ה"תועלתניות" בזכות צעדים חריפים וקיצוניים נגד היהודים מסתברות במובן זה לא כהנמקות "רציונליות", שהאנטישמיות רק הולבשה עליהן, ואף לא כאצטלות גרידא שכיסו על הדבר האמתי - שנאת היהודים. הן מסתברות כיישום מעשי, כביטוי נסיבתי של עמדה אנטישמית בסיסית.

הלך המחשבה הגזעני, בפרט זה האנטישמי, פועל בתהליך זה כגורם מכשיר קרקע ומגדיר. הוא מדרג את ערכיותן של קבוצות בני אדם שונות ואת זכות הקיום שלהן, ודוחק לקרן זוית הסתייגויות שמקורן במסורת ההומניזם או בנצרות כלפי פתרונות ברוטליים לבעיות, אפילו כשהם מוליכים להשמדה. אולם דבר זה מותנה בהופעתה של בעיה אקטואלית דוחקת ונסיבתית, שפתרונה נתפס כחינוי להגשמת מטרה נעלה. האנטישמיות הקיצונית נתלית אפוא בהתייחסויות נסיבתיות ספציפיות המצריכות, באצטלה של מצב חירום וצעדי חירום, נקיטת פעולות קיצוניות אשר כל התחשבות חייבות לסגת מפניהן - גם, ובמיוחד, ההתחשבות בחייהן של קבוצות שזכות קיומן דורגה כבר קודם לכן במקום נמוך. במקביל, ההתייחסויות התועלתניות והנסיבתיות פועלות גם כמעין הוכחה אמפירית להנחה האידאולוגית הבסיסית המוקדמת. עצם העובדה שרובגוניתן ושונותן של ההתייחסויות הנסיבתיות הללו באזורים השונים הוליכו בכל אזור ואזור לתוצאה של רצח היהודים, מצביעה באורח חד משמעי על קשר זה. אולם המסקנה המתבקשת מכך התבטאה, מאז סוף 1941 ותחילת 1942, בניסיון לשחרר את המדיניות כלפי היהודים מאותן ההתייחסויות נסיבתיות ותועלתניות ישירות. הנוגעים בדבר סברו שמעצם מספרן של העילות השונות אפשר לגזור באורח משכנע את הכרחיותו של "הפתרון הסופי של השאלה היהודית".

בהקשר זה אפשר להגדיר ביתר דיוק את חשיבותה של ועידת ונזה.⁷⁸ לנוכח התלונות והשאלות הרבות שהגיעו מאזורי הכיבוש בסתיו 1941, במערב כבמזרח, יש להבין את התפיסה שהציג היידריך בוועידה (שנועדה במקורה להתקיים בתחילת דצמבר 1941) כהצעה להאחדה של ההתפתחויות השונות במדיניות האנטי-יהודית, קרי ליצירת בסיס שיקיף את יהודי מדינות אירופה כולה. לאור ההשתלשלות המקדימה, המתוארת לעיל, קשה לייחס סבירות לפרשנות הטוענת שלנוכח הדרישה לסמכויות מצד משרדים אחרים, ביקש היידריך לכפות את סמכותו כ"קומיסר לענייני יהודים לאירופה כולה".⁷⁹ תחת זאת, הממצאים הרבים מן העבודות החדשות על המדיניות כלפי היהודים באזורים השונים מעלים את הרושם

⁷⁸ Kurt Pätzold, "Die Wannsee-Konferenz: zu ihrem Platz in der Geschichte der Judenvernichtung," in Werner Röhr (ed.), *Faschismus und Rassismus: Kontroversen um Ideologie und Opfer*, Berlin, 1992, pp. 257-290; Kurt Pätzold and Erika Schwarz, *Tagesordnung: Judenmord: Die Wannsee-Konferenz am 20. Januar 1942*, Berlin, 1992; Götz Aly and Susanne Heim, *Vordenker der Vernichtung*

⁷⁹ Eberhard Jäckel, "Die Konferenz am Wannsee: 'Wo Heydrich seine Ermächtigung bekanntgab' - Der Holocaust war längst im Gange," in *Die Zeit* 4 (17th January 1992), p. 33

שבאזורי הכיבוש, למשל בגנרל-גוברנמן, כמו גם במשרדים ובמוסדות הנוגעים בדבר, נתקבלה בתחושת הקלה הצעתו של היידריך לטפל בעצמו בפתרון ה"בעיה היהודית", שעוררה אי נחת בכל מקום. עתה היו בעלי הסמכות המקומיים סמוכים ובטוחים שמטרתם לעשות את שטחיהם "נקיים מיהודים" תוגשם במהרה, בלא שייאלצו לפעול בעצמם.⁸⁰ בנוסף, הצעתו של היידריך להוליך את היהודים "מזרחה תוך סלילת כבישים", התחברה אל דרכי פעולה שהיו כבר נהוגות בגליציה.⁸¹ השימוש ביהודים ככוח עבודה הפך עתה ל"נקודת ההתייחסות התועלתנית" הדומיננטית במדיניות הפתרון הסופי.

כריסטיאן גרלך הראה לא מכבר שהמעבר ממדיניות של פעולות שוטפות של רצח המונים - שהיתה נקוטה עד לאותה עת ואשר נומקה בנסיבות השונות ששררו בכל מקום והוכשרה על-ידן - אל פתרון הסופי של השאלה היהודית, קרי לרציחת כל יהודי אירופה במנותק מן התנאים הספציפיים, מקורו בנאום שנשא היטלר בברלין ב-12 בדצמבר 1941 בפני הנהגת המפלגה הנציונל-סוציאליסטית.⁸² גרלך מגדיר נאום זה על יסוד רשימותיהם של מספר מנהיגים נציונל-סוציאליסטים (הטקסט שלו לא נשתמר) כ"החלטה עקרונית" של היטלר. הלה הגיב בה על הצטרפות ארצות הברית למלחמה, אשר אישרה את "הודעתו" הידועה מינואר 1939 שיש לייחס את התרחבות המלחמה באירופה לפעולתה של היהדות, וכי הדבר יביא להשמדת הגזע היהודי. על סמך הכרת מנהגו של היטלר שלא להשמיע בהופעות מעין אלה פקודות מפורשות, אלא להעלות הצעות כלליות לצעדים קיצוניים או להגדיר צעדים כאלה כ"בלתי נמנעים", אין ודאות גמורה שהיטלר אמנם נתן כאן "פקודה" לפתרון סופי של השאלה היהודית, או מכל מקום הכריע הכרעה מפורשת. עם זאת, אין ספק בכך שנאום זה השפיע על פיקוד הסיפ"ו ועל המושלים האזוריים בשטחי הכיבוש בכיוון זה. אם עד לאותה שעה היו מבצעי ההשמדה מוגבלים מבחינה מרחבית והתייחסו למטרות קונקרטיות - מלחמה בבולשוויזם, ביעור השוק השחור, יצירת מרחב דיור, חיסול "אוכלי חינם", וכו' - שוב לא היה צורך עתה באילוצים שדרשו הנמקה ובלגיטימציה. מעבר לעילות הפרטניות ולתיחומים האזוריים הופיעה עתה רציחת היהודים, הפתרון הסופי של השאלה היהודית, כמשימה כוללת.

ד

המחקרים המונחים לפנינו חושפים אפוא מספר רב של גורמים שהפעילו את רצח העם. מצד אחד, תהליך מקצין והולך של ברוטליזציה בהגדרת מטרות ההתפשטות האימפריאליסטיות

⁸⁰ ראה מאמרו של תומס זנדקילר בכרך זה.

⁸¹ הדברים מתייחסים במיוחד לסלילתו של ה"כביש החוצה 4" (DG IV); Sandkühler, "Endlösung" in Galizien, pp. 154-165; Pohl, *Judenverfolgung in Ostgalizien*, pp. 165-174, 338-344.

⁸² Christian Gerlach, "Die Wannsee-Konferenz, das Schicksal der deutschen Juden und Hitlers politische Grundsatzentscheidung, alle Juden Europas zu ermorden," in *WerkstattGeschichte* 6 (1997), no. 18, pp. 7-44.

ביבשת, בפרט בכל הקשור לעקירת עמים (Umwolkung) במרכז ובמזרח אירופה ולהרעבת חלק מן האוכלוסייה המקומית. ומצד שני, ובקשר ישיר לכך, קשת מגוונת של מניעים אינדיבידואליים ואידאולוגיים. הגורמים שמילאו כאן תפקיד היו אופורטוניזם והיעדר נורמות חיוביות וערכיות, פטליזם וצייתנות לשררה, סדיזם וקהות רגש גמורה. עם זאת, אין להתעלם מכך שרבים מן האישים המרכזיים, אם כי לא כולם, היו אנטישמים, הגם שמאחורי מושג זה היו עשויות להסתתר גישות שונות ביותר זו מזו, אשר מילאו פונקציות שונות גם בהתרחשות עצמה. יש להניח את קיומה של אנטישמיות מובהקת בקרב חלק לא מבוטל מן האוכלוסייה הגרמנית, בפרט אצל אלה שהחזיקו בעמדה פוליטית ימנית כבר לפני 1933, אם כי לא היא לבדה עיצבה את גישתם הפוליטית. דבר זה שונה מן הגישה שהיתה מכוונת מאז ומתמיד ל"סילוק" היהודים. אי אפשר להסביר באופן ישיר את הפעלתה ההדרגתית של מדיניות ההשמדה בהסתמך על תפוצתן של גישות אנטי-יהודיות באוכלוסייה הגרמנית, תהא מהותן אשר תהא. אדרבה, אחד התנאים להפעלת מדיניות הרצח היה חוסר העניין המוחלט בגורל היהודים מצד חלק ניכר מן האוכלוסייה. אין זו אפוא תמונה של חברה ששאפה בכל מאודה לגירוש היהודים או לסילוקם, יהא מובנן של המילים אשר יהא. התמונה מצביעה על חסך חמור בחברה הגרמנית, פרי שנים של דיקטטורה, בבסיס מוסרי שהקווים המנחים אותו היו זכויות האדם וההגנה על מיעוטים. חסך זה התרחב בשנות הדיקטטורה, והביא לברוטליזציה מוסרית עמוקה בגרמניה שציינה את האליטות הגרמניות כמו את ציבור העובדים והפועלים, את הוורמכט כמו את הכנסיות. אנו מגלים את השפעותיה אפילו בקרב חוגי הקושרים של ההתנגדות השמרנית והצבאית, אשר השאלה היהודית היתה לדידם עד 1943 נושא משני בחשיבותו.⁸³

בהקשר זה הסתברה כגורם מכריע העובדה שהקבוצות האנטישמיות שלחצו לנקיטת צעדים, פעלו בשדה פוליטי שהיה משני בחשיבותו לגבי רוב האוכלוסייה. אנו פוגשים בקרב העם וכן במשרדים ממשלתיים רבים גישה הגורסת שלנוכח חשיבותן של ההתפתחויות הפוליטיות מ-1933 ואילך, ואף יותר מכך מ-1939 ואילך, היחס ליהודים הוא שאלה משנית שאפשר להותירה בלב שקט בידי ה"נאצים". לאחר תחילת המלחמה עלה משקלה של הדעה הנפוצה שרדיפת היהודים היא ביטוי בלתי נמנע ולגיטימי של מדיניות המלחמה והכיבוש מתוקף מצב החירום. התייצבות מול מדיניות זו הצריכה התנגדות מפורשת ומעוגנת בערכים ולא אדישות ואי התערבות; אלא שעתה היו מסוגלים לכך רק מתי מעט - מה גם שהמדיניות כוונה נגד היהודים.

אפשר להסיק מתובנה זו שקבלתה של מדיניות ההשמדה לא הצריכה קנאות אידאולוגית מרחיקת לכת עד כדי כך, ואף לא היסטוריה המונית ו"משימה לאומית". די היה בהיעדר

⁸³ Christoph Dipper, "Der deutsche Widerstand und die Juden," *GuG* 9 (1983), pp. 349-380 [כריסטוף דיפר, "תנועת ההתנגדות הגרמנית והיהודים", *יד ושם - קובץ מחקרים* ט"ז (1984), עמ' 75-41].

העניין בקרב רוב החברה, בהיעדרו של קנון ערכי שההגנה על מיעוטים היתה נתפסת בו כנורמה אתית מרכזית של חברה מתורבתת, באדישות, בהקהיית הרגשות ובהדחקה. במובן מסוים, ממצא זה בדבר האדישות המסלימה כגורם שאפיין את יחס החברה הגרמנית למדיניות ההשמדה הנאצית מחריד פי כמה מאשר לו יכולנו להצביע על אוכלוסייה אנטישמית וחדורת שנאה שהמדיניות כלפי היהודים עמדה במוקד ציפיותיה ותביעותיה. הגבלת תנאי הרקע לרצח העם למקרה הגרמני הייחודי, לחד פעמיות ההיסטורית של רעיונות הטירוף ביחס ליהודים, יש בה גם משהו מרגיע, שהרי על-ידי כך מתקבל הרושם שרצח עם לא ייתכן בעתיד כל עוד יובטח שטירוף גרמני זה ידוכא או כיוון שטירוף זה נעלם כליל בשנים שלאחר המלחמה.

ברם, אם מה שציין את עמדת החברה הגרמנית לרוחבה ולאורכה לא היה התנהגות קנאית, פעילה ומונעת אידיאולוגיה ושאיפת רצח קולקטיבית, אלא אדישות, היעדר עניין וחסך בנורמות מוסריות - כי אז רצח העם אינו מצביע על אותו מצב היסטורי יחיד במינו ועל אותה חברה גרמנית ספציפית של שנות ה-30 וה-40, אלא הופך בדרך מדאיגה לאפשרות אקטואלית ומסוכנת, לא רק אך בעיקר בגרמניה.

הקשרים אלה עתידים להעסיק אותנו עוד זמן רב, מעבר לכל סערה וויכוח אקטואליים. הצבעה בלבד על היותה של ההתרחשות בלתי נתפסת מחטיאה את המטרה באותה מידה כמו היתלות בהסברים חד סיבתיים וקיצוניים לכאורה אשר הציבור מייחס להם השפעה מזככת, תהא הגדרתה אשר תהא.

פרסומים על תולדות השואה יצטרכו לפיכך להימדד לאו דווקא על-פי הגישה המיוצגת בהם, על-פי מידת האמפתיה או הזעם המצויים בהם, אלא אך ורק על-פי איכותם, על-פי היקף עיבוד הספרות והמקורות שבהם, על-פי חדות הניתוח שלהם וכוח השכנוע של מסקנותיהם - קרי, על-פי היבטים מקצועיים שאפשר לבחנם. ברי כי אין בנמצא נושא קשה יותר, שלא איבד מזוועתו ומן הכאב הכרוך בו גם לאחר 50 שנה. ככל שראיתו נעשית מדויקת יותר, כן הוא נראה לנו בלתי נתפס יותר. אולם ללא התמודדות היסטורית מייגעת עם ההתרחשויות עצמן, ללא בירור היסטורי ספציפי, תהיה הדחקה השואה בקרב כלל החברה עובדה בלתי נמנעת.

תוצאות המחקר ההיסטורי של מדיניות רצח ההמונים הנצינול-סוציאליסטית חשפו תהליך מורכב ביותר, ובכל הקשור למבצעי הפשעים עתיר רבדים ומאופיין בתחרותיות, בשאפתנות ובאינטרסנטיות, בטריטוריאליזם, בתאוות רצח ובמוסר קרתני מסולף, כמו גם באוטופיות פוליטיות ובתורות מסבירות עולם שנחשבו מדעיות. תמונה זו, רבת הפנים מאין כמוה, ממאנת לשמש כמטפורה עזת סמליות, ובמובן מה אף אין בכוחה לחולל הזדהות. האתגר ההסברתי של תולדות השואה טמון דווקא בכך שאין להסבירה בעזרת נוסחאות מתומצתות ומושגים או תאוריות פשוטים ונוחים להתאמה.

מאחר שאין בנמצא תאוריה של השואה, ואין בנמצא נוסחה קצרה גואלת, קיימת תמיד רק התמודדות עם ההתרחשות עצמה, היכולה לענות על הצורך בהסברה.

מקור: אולריך הרברט (עורך), מדיניות ההשמדה הנאצית 1933-1945: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה, יד ושם, 2000. עמ' 13-69.